

Het park van Woluwe



urban
.brussels 

BSE BRUSSEL STEDENBOUW
EN ERFGOED

Het park van Woluwe

LVIII de Brussel, Stad van Kunst en Geschiedenis

Odile De Bruyn

Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (2019)

De collectie **Brussel, Stad van Kunst en Geschiedenis** wordt uitgegeven om het culturele erfgoed van Brussel ruimere bekendheid te geven. Vol anekdotes, onuitgegeven documenten, oude afbeeldingen, historische gegevens met bijzondere aandacht voor stedenbouw en architectuur vormt deze reeks een echte goudmijn voor de lezer en wandelaar die Brussel beter wil leren kennen.

Het park van Woluwe met zijn uitgestrekte heuvelachtige grasweiden, boommassieven, vele rocailles en vijvers is vandaag een populaire openbare wandelplek voor stadsbewoners op zoek naar ontspanning en herbronning. Maar is dat altijd zo geweest? De auteur schetst hier de geschiedenis van deze grote groene ruimte van bijna 70 hectare, die de Parijzenaren ons altijd hebben benijd, niet alleen omwille van haar landschaps- en milieukwaliteiten, maar ook omwille van haar menselijk karakter. wie waren de verschillende ontwerpers? Wat was de oorspronkelijke bestemming? Door wie werd het park gebruikt sinds zijn aanleg rond de eeuwwisseling van de 19de naar de 20de eeuw? Allemaal vragen waarop de lezer een antwoord zal vinden in dit boek.

Rudi Vervoort,
Minister-President van de Regering
van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest
belast met Monumenten en Landschappen

Inhoud

Voorwoord

De site vóór de aanleg van het park

Waarom een park in Woluwe? Achtergrond van de aanleg

Het oorspronkelijke concept: een haussmanniaanse ‘square’

Een park in twee hoofdstukken

De ontwerpers

Een landschapspark in Engelse stijl? Niet zo eenvoudig...

De contrastrijke effecten van een landschap in de stad

Van ongebreideld exotisme naar pre-ecologisch beplantingsconcept

De evolutie in het gebruik en de perceptie van het park

De instandhouding van het park: oude en nieuwe uitdagingen

Kaart van het parc van Woluwe

Beknopte bibliografie

Colofon

De pictogrammen bevinden zich in de legendes van de afbeeldingen. Ze kunnen worden aangeklikt en verwijzen naar het plan van het park van Woluwe:



Gezichtspunten



Rocailles



Merkwaardige bomen

Voorwoord

Met zijn oppervlakte van bijna 70 hectare is het park van Woluwe een van de grootste openbare groene ruimten van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Daarnaast bezit het buitengewone landschappelijke kenmerken die in 1972 zijn bescherming als landschap motiveerden. Als centrale schakel in de keten van vijvers en parken van de Woluwevallei en door zijn ligging vlakbij het Zoniënwoud – elementen die de basis vormden voor de integratie van het park in een Natura 2000-gebied –, vormt het een unieke groene oase die bijzonder in trek is zowel bij de stadsbewoners als bij de fauna, in het bijzonder de vogels. Hoewel de snelle verstedelijking en de vastgoedspeculatie de omgeving ingrijpend hebben gewijzigd, ziet het park er nog grotendeels uit als toen het op het einde van de regeerperiode van Leopold II, de ‘koning-tuinman’, werd aangelegd. Deze parel van ons natuurlijk erfgoed moet absoluut in stand worden gehouden.



De site van het latere Woluwepark aan het begin van de 18de eeuw. Kaart van de bezittingen van het Sint-Jansziekenhuis in Sint-Lambrechts-Woluwe en Sint-Pieters-Woluwe, 1712.

© AOCMWB

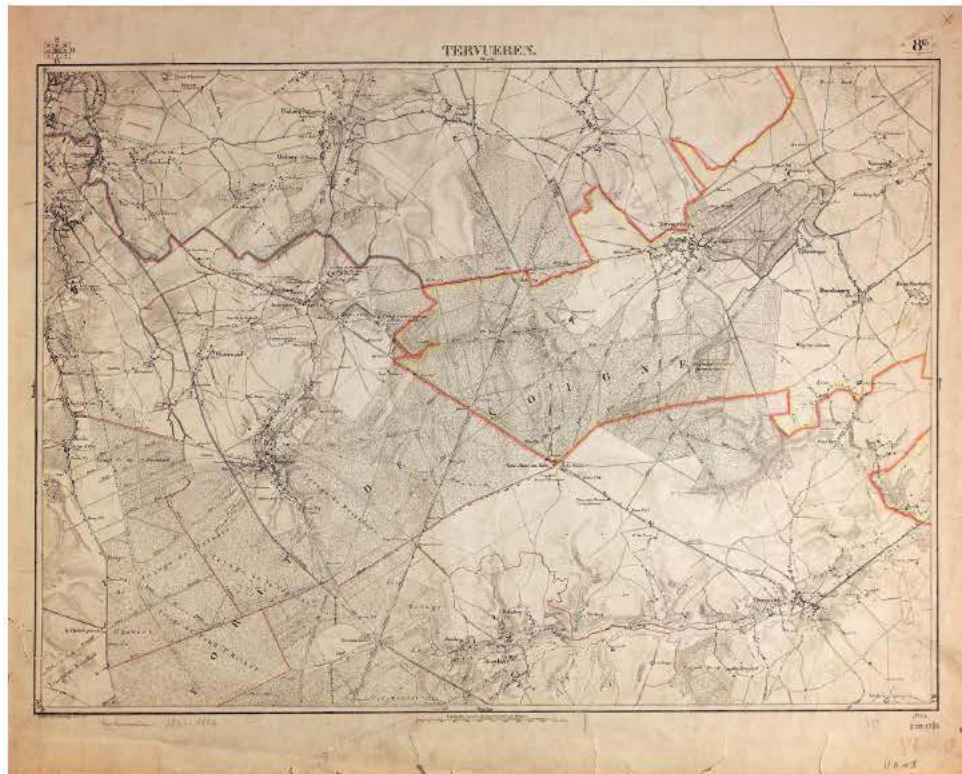
De site vóór de aanleg van het park

Een kaart van de atlas met de landerijen van het Sint-Jansziekenhuis uit 1712 toont het gebied waar later het Woluwepark, maar ook de aangrenzende Mellaertsvijvers, de Bovenberg en het Parmentierpark zouden worden aangelegd. De meeste van die gronden waren voordien inderdaad in het bezit van deze liefdadigheidsinstelling, die in 1796 onder de controle was geplaatst van het Bestuur der Burgerlijke Godshuizen van de stad Brussel, voorloper van het huidige OCMW.

Aan het begin van de 18de eeuw was de Woluwevallei doorspekt met vijvers en weilanden, terwijl de hoger gelegen delen werden ingenomen door landbouwakkers en dennenbossen. In de omgeving van het latere Woluwepark lagen de hoeve van het gehucht Bemel, eigendom van de Brusselse jezuïeten, en een door grachten omringd landhuis van een zekere Haelewijck. Dichtbij het toekomstige Parmentierpark bevonden zich de Bovenberghoeve en haar molen, beide eigendom van het Sint-Jansziekenhuis.

De topografische kaart van België van Philippe Vandermaelen toont dat de situatie halverwege de 19de eeuw zeer weinig veranderd was, behalve dat het landhuis van Haelewijck nu de naam *campagne de Mr de Waha* droeg. Eugène de Waha was burgemeester van SintPieters-Woluwe van 1846 tot 1863.

Nog voor de aanleg van de Tervurenlaan verkochten de Burgerlijke Godshuizen van Brussel sommige van hun terreinen aan particulieren, onder meer aan het echtpaar Mellaerts in 1883.



De site van het latere Woluwepark in het midden van de 19de eeuw. Topografische kaart van België van Philippe Vandermaelen (1846-1854). De kaart toont de Woluwe en haar bijrivier de Bemel.

© KBR

Waarom een park in Woluwe? Achtergrond van de aanleg

De aanleg van het park van Woluwe hing nauw samen met die van de Tervurenlaan, die tussen 1895 en 1897 werd gerealiseerd op initiatief van koning Leopold II zonder dat hij de realisatie van dat project echter financieel steunde. Deze monumentale dreef van wel tien kilometer lang moest de twee sites van de Internationale Tentoonstelling van Brussel in 1897 met elkaar verbinden, namelijk het Jubelpark, dat al in 1880 werd aangelegd voor de nationale tentoonstelling ter herdenking van 50 jaar Belgische onafhankelijkheid, en het Tervurenpark, voormalig domein van de hertogen van Brabant, waar de Congolese afdeling van de tentoonstelling was gehuisvest. De aanleg van deze brede verkeersas droeg in sterke mate bij tot de verstedelijking van het platteland, dat tot dan toe geen goede verbinding had met de hoofdstad. Het project omvatte ook de aanleg van een groot openbaar park, nabij een van de meest schilderachtige plaatsen van het traject, de Woluwevallei. Die groene ruimte moest aangename perspectieffzichten bieden vanaf de laan en de arbeidersbevolking van de stad, die geen eigen tuin had, de mogelijkheid bieden om te gaan wandelen op een plek die vlot bereikbaar was door de aanleg van een buurttramlijn langs de Tervurenlaan.

Dit stedenbouwkundige project – een van de meest ambitieuze uit de regeerperiode van Leopold II – deed sommigen geld ruiken en gaf aanleiding tot vastgoedspeculatie. Vanaf juli 1893 kwamen de eigenaars die belang hadden bij de aanleg van de toekomstige laan en het park samen om de oprichting van een vennootschap te bespreken. De meeste van deze eigenaars waren het project genegen omdat het, eens de laan af zou zijn, een meerwaarde zou bieden aan hun gronden. Verschillende onder hen, met als belangrijkste de Burgerlijke Godshuizen van Brussel, verkozen een onderhandse overdracht boven de onteigening van het deel van hun gronden dat nodig was voor de aanleg van de laanbedding en van het toekomstige park. In 1895 werd een raming gemaakt van de bomen op de gronden die de Godshuizen zouden afstaan. Het ging om olmen, dennen en ‘canadas’ (waarschijnlijk Canadapopulieren).

Op 10 juni van hetzelfde jaar werd een overeenkomst getekend voor de aanleg van de laan tussen de Belgische Staat en de industrieel Edmond Parmentier. De gemeenten die de nieuwe as zou doorkruisen, waren van hun kant enthousiast over het project omdat ze heel wat voordelen zagen in een betere verbinding met de hoofdstad. Zo was de gemeenteraad van Sint-Pieters-Woluwe, nadat die het plan voor de toekomstige laan van inspecteur der wegen Victor Besme had onderzocht, in juli 1895 van oordeel dat dit ‘mooie project’ de ontwikkeling van de gemeente, die toen 2.124 inwoners

telde, sterk zou bevorderen.

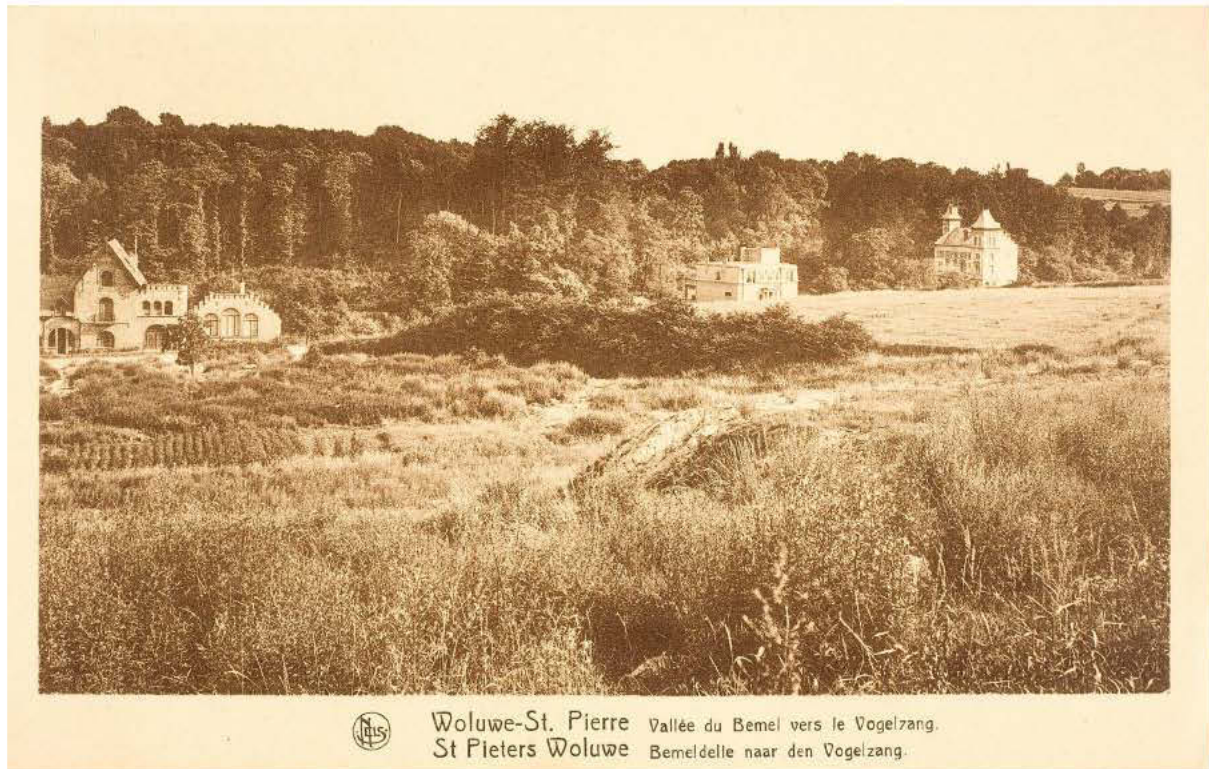
Dankzij de steun van de leden van de Belgische Arbeiderspartij, die in deze grote stedenbouwkundige werken een bron van werkgelegenheid zag, werd het project van de Tervurenlaan in het parlement goedgekeurd, hoewel het daar aanvankelijk ook op weerstand stuitte omdat het als te luxueus werd ervaren.

Edmond Parmentier nam de kosten voor de onteigeningen en de onderhandse overdrachten op zich. In ruil daarvoor kreeg hij de overtollige gronden, die hij zelf kon verkavelen en gebruiken voor de aanleg van zijn privédoorn (het huidige Parmentierpark). Aangezien de Tervurenlaan en het Woluwepark na voltooiing van de werken staatseigendom zouden worden, hield de Administratie van Bruggen en Wegen toezicht op de werken, maar de uitvoering was in handen van Parmentier. Een vroege vorm van publiek-privaat partnerschap, als het ware.



Het landelijke karakter van Woluwe aan het einde van de 19de en het begin van de 20ste eeuw: het kasteel Mostinck (en zijn bijgebouwen) en de Bemelhoeve gezien vanaf de Bemelvijver. Notaris Mostinck had het eigendom van de Waha gekocht en liet er in 1870 een kasteel bouwen (gesloopt in 1965). Een laan met de naam Mostinck loopt vandaag door de site waar dit goed gelegen was. De Bemelhoeve werd afgebroken in de jaren 1920. Links op het document ziet men de nog zeer jonge beplantingen van het Woluwepark, dat in die jaren werd aangelegd. (uitg. Nels, Brussel, poststempel 1903)

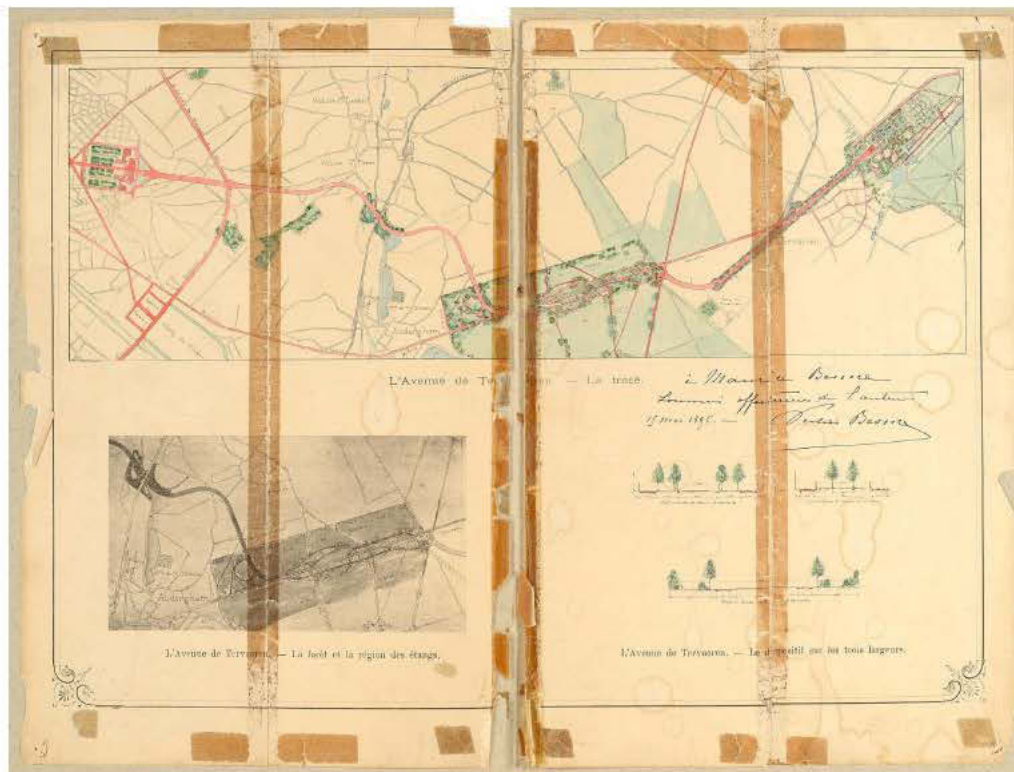
verz. Belfius Bank – Académie royale de Belgique © ARB – urban.brussels



De Bemelvallei in de richting van Vogelzang. Ondanks de beginnende verstedelijking van de wijk Vogelzang in de jaren 1920, een gevolg van de nabijheid van de Tervurenlaan en het Woluwepark, had de Bemelvallei nog een uitgesproken landelijk karakter in de jaren 1930. Rechts bevindt zich het kasteel Mostinck. (uitg. Nels, jaren 1930)

verz. Belfius Bank – Académie royale de Belgique © ARB – urban.brussels

Het oorspronkelijke concept: een haussmanniaanse ‘square’



Schets van de aan te leggen parken (waaronder het Woluwepark), op de kruising van de geplande Tervurenlaan (in het rood) met de spoorlijn Brussel-Tervuren. Plan van de Tervurenlaan door Victor Besme, 15 mei 1896.

© Fonds Victor Besme

Het park van Woluwe werd aanvankelijk beschouwd als een ‘aanhangsel’ van de Tervurenlaan en niet als een op zichzelf staande entiteit. Het was dus logisch dat het gedeelte dat het dichtst bij de laan lag, namelijk de zone met de vijvers, eerst werd aangelegd. Het was ook dit deel van het park dat het best gekend was bij het publiek en het meest bezocht werd. De meeste van de talrijke oude zichten van het Woluwepark tonen dan ook die vijvers en hun directe omgeving.

Op het plan van de Tervurenlaan van 15 mei 1896, getekend door Victor Besme, beperkt het ontwerp van het Woluwepark zich tot de zone die rechtstreeks grenst aan de verkeersas. In de documenten uit het omvangrijke fonds van de Administratie van Bruggen en Wegen (Algemene Directie Wegen), bewaard in het Algemeen Rijksarchief, komt de benaming ‘*parc de Woluwe*’ pas vanaf 1904 voor. De groene ruimte werd in het begin bestempeld als ‘*square de Woluwe, dépendant de l’avenue de Tervueren*’ en de twee vijvers ten noorden van het park (huidige Bemelvijver en ‘lange vijver’) werden aangeduid als ‘*square de Bemel*’, naar de naam van het zijriviertje van de Woluwe dat de vijvers voedde.

Het gebruik van de term ‘square’ verdient enige toelichting. Deze van oorsprong Engelse benaming werd in Frankrijk ingevoerd door Georges-Eugène Haussmann en Adolphe Alphand, die onder Napoleon III (1852-1870) belast waren met de uitvoering van de keizerlijke plannen om door grote stedenbouwkundige werken Parijs een volledig nieuw gezicht te geven. In zijn *Mémoires* definieert Haussmann de square als volgt: *“De naam square betekent in het Engels: vierkant. Naar het voorbeeld van onze overzeese burens duiden we hiermee de bijna altijd door hekken omgeven tuinen aan die gelegen zijn rond of grenzen aan sommige van onze gebouwen of die het midden van de meeste van onze pleinen innemen, of nog die gebruik maken van de ruimten die niet ingenomen zijn door het tracé van onze nieuwe openbare wegen of door de verkaveling van de percelen langs de rooilijnen van deze wegen die bestemd zijn om bebouwd te worden. De vorm van deze groene, omheinde ruimten, vol bloemen in het mooie seizoen, en altijd vol van licht en lucht, rechtvaardigt, dat geef ik toe, in heel wat gevallen deze benaming niet.”*

Twee elementen in deze definitie zijn interessant: ten eerste grensden sommige Parijse squares aan grote wegen of waren ze verbonden aan de aanleg ervan, zoals de square Montholon (9de arrondissement), aangelegd op onteigende terreinen op het kruispunt van de gelijknamige straat en het verlengde van de rue La Fayette; ten tweede hadden de meeste Parijse squares geen vierkant grondplan, zoals de square des Batignolles (17de arrondissement), die trapeziumvormig was en bestond uit golvende grasvelden, een meer, een waterpartij, rotsen en een waterval. Baron Haussmann benadrukte ook de sociale doelstellingen die Napoleon III nastreefde: *“Tijdens zijn zeer lange verblijf in Engeland werd de keizer getroffen door het contrast tussen de goed onderhouden Londense squares en de smerige staat van de krotwoningen waarin arbeidersgezinnen opeengepakt woonden [...]. Daarom gelastte hij me geen enkele kans onverlet te laten om in alle arrondissementen van Parijs een zo groot mogelijk aantal squares aan te leggen om zo in ruime mate [...] plaatsen voor ontspanning en recreatie te kunnen aanbieden aan alle gezinnen en alle kinderen, rijk of arm.”*

Terwijl in Londen een square een vierhoekige private tuin was, gereserveerd voor de omwonende eigenaars en bestemd voor een kleine elite, vormde ze in Parijs een openbare plaats die diverse vormen kon aannemen en bestemd was voor een ruim publiek, vooral afkomstig uit de omliggende wijk. Leopold II, die van Brussel een hoofdstad wou maken die kon wedijveren met Londen en Parijs, werd sterk beïnvloed door het Engelse voorbeeld en vooral door dat van het Tweede Franse Keizerrijk. Zijn sociaal-stedenbouwkundige en hygiënische opvattingen sloten volledig aan bij die van Napoleon III. Het was dus niet verwonderlijk dat het deel van het Woluwepark dat de vijvers

omvatte aanvankelijk als ‘square’ werd aangeduid. Het verbaasde evenmin dat de koning voor de aanleg ervan een beroep deed op een landschapsarchitect en een rocailleur uit Frankrijk, respectievelijk élie Laîné en Jean Chapelle.

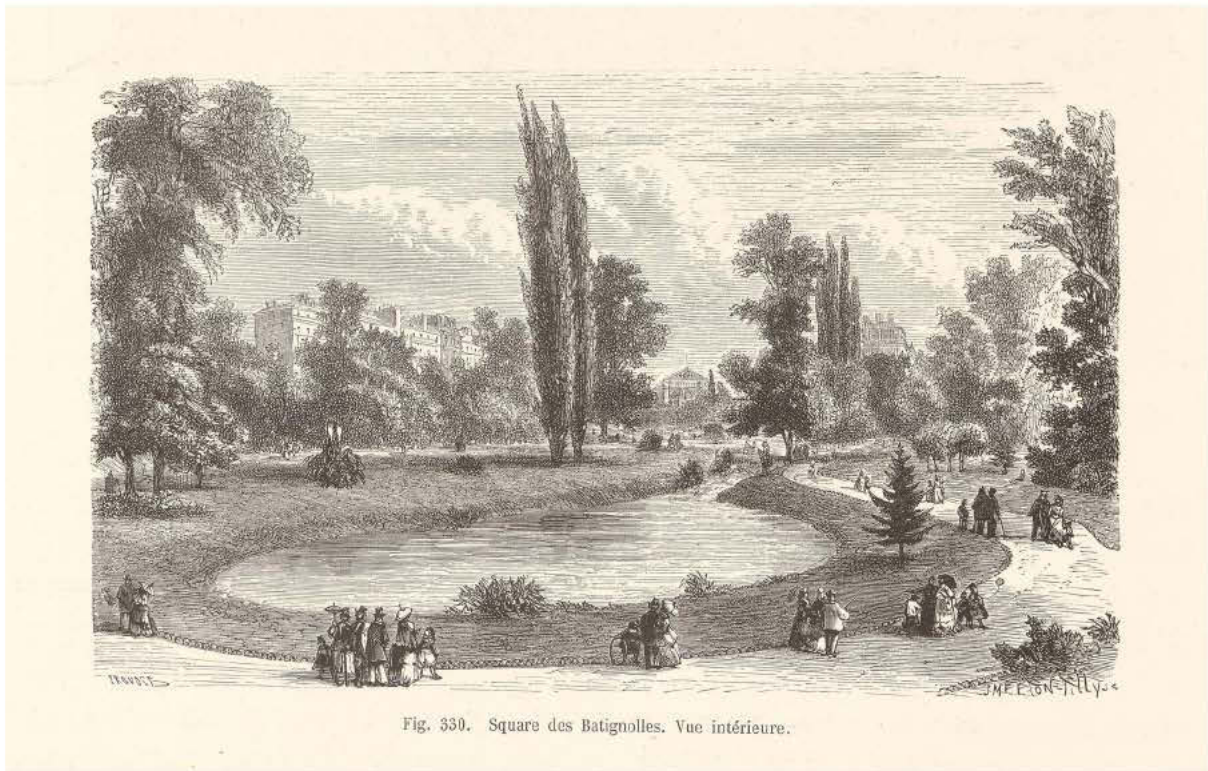


Fig. 330. Square des Batignolles. Vue intérieure.

Zicht op de square des Batignolles. De afgetekende omtreklijnen van het meer en de wandelwegen zijn ook hier goed te zien. (uit: ALPHAND, A., *Les promenades de Paris*, Parijs, 1867-1873, dl. I, p. 220, afb. 330)

© KBR

Een park in twee hoofdstukken

De aanleg van het Woluwepark verliep in twee afzonderlijke fasen: vanaf 1897, jaar van de Internationale Tentoonstelling, werden de gronden nabij de Tervurenlaan in gereedheid gebracht, terwijl de werken aan het hogere gedeelte pas zeven jaar later van start zouden gaan.

Langs de Tervurenlaan

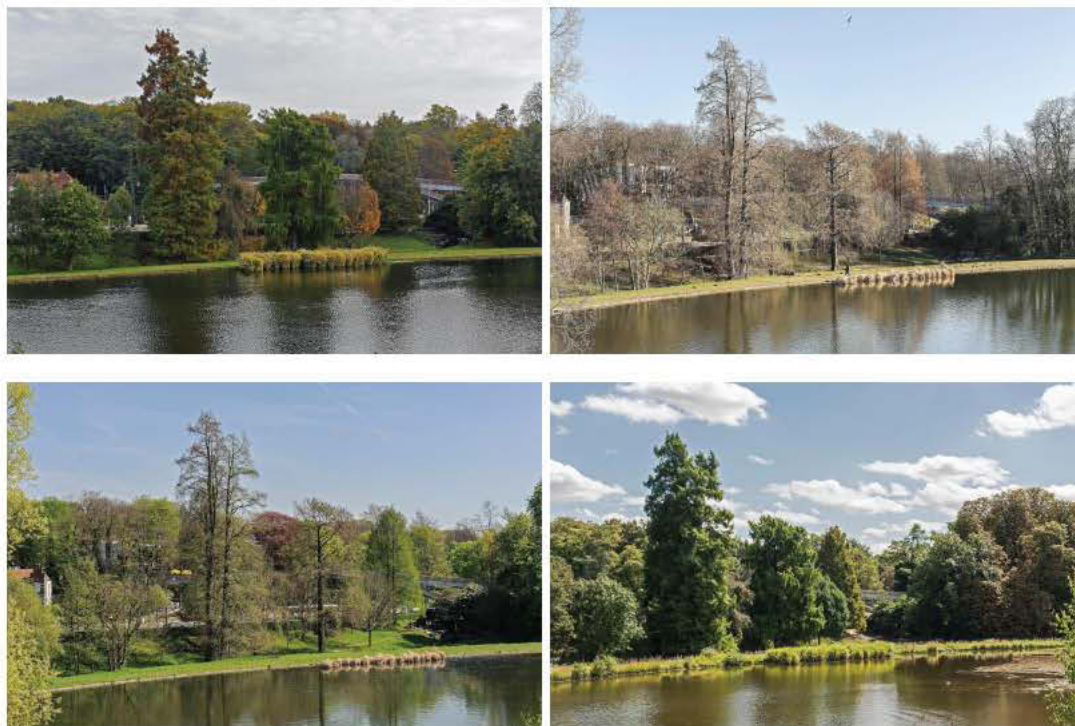
In een brief van september 1897 aan Julien Beyaert, hoofdingenieur van Bruggen en Wegen, verwees Edmond Parmentier, concessiehouder van de Tervurenlaan, naar het “*plan van de heer landschapsarchitect Laîné, dat deel uitmaakt van een globaal geheel van uit te voeren werken in het gebied van de vijvers*” van de laan. Onder ‘het gebied van de vijvers’ verstond men de hele zone rond het kruispunt van de spoorlijn Brussel-Tervuren (die sinds 1881-1882 in gebruik was) met de Tervurenlaan. Dat plan is vandaag helaas verloren gegaan.

De aanleg van het lage gedeelte van het Woluwepark (1897-1903) maakte deel uit van een ruimer project dat ook de aanleg omvatte van het park van de Mellaertsvijvers, destijds ‘square Mellaerts’, en van het Bovenbergpark, aanvankelijk opgevat als een beplant talud langs de Tervurenlaan dat een uitkijkpunt op de Mellaertsvijvers zou vormen. Net als het park van Woluwe werden deze twee groene ruimten toen beschouwd als onderdelen van de grote verkeersas.



De spoorbrug en de Woluwe. Op de voorgrond bevindt zich de vijver van de waterval van het Woluwepark. Op de heuvel links is de treinstation *Woluwe-Saint-Pierre-Avenue* zichtbaar (vandaag afgebroken). (opname F. Walschaerts, Brussel, poststempel 1915)

verz. Belfius Bank – Académie royale de Belgique © ARB – urban.brussels



1  Huidig zicht. Herfst, winter, lente, zomer 2017-18.

A. de Ville de Goyet © urban.brussels



De 'square Mellaerts' gezien vanaf de Tervurenlaan. De met kastanjes beplante Tervurenlaan, hier aan het uiteinde van de toen pas geopende Vorstlaan, was opgevat als een stadspromenade waar voetgangers over evenveel ruimte beschikten als de paardenkoetsen. (uitg. Nels, Brussel, jaren 1910)

verz. Belfius Bank – Académie royale de Belgique © ARB – urban.brussels



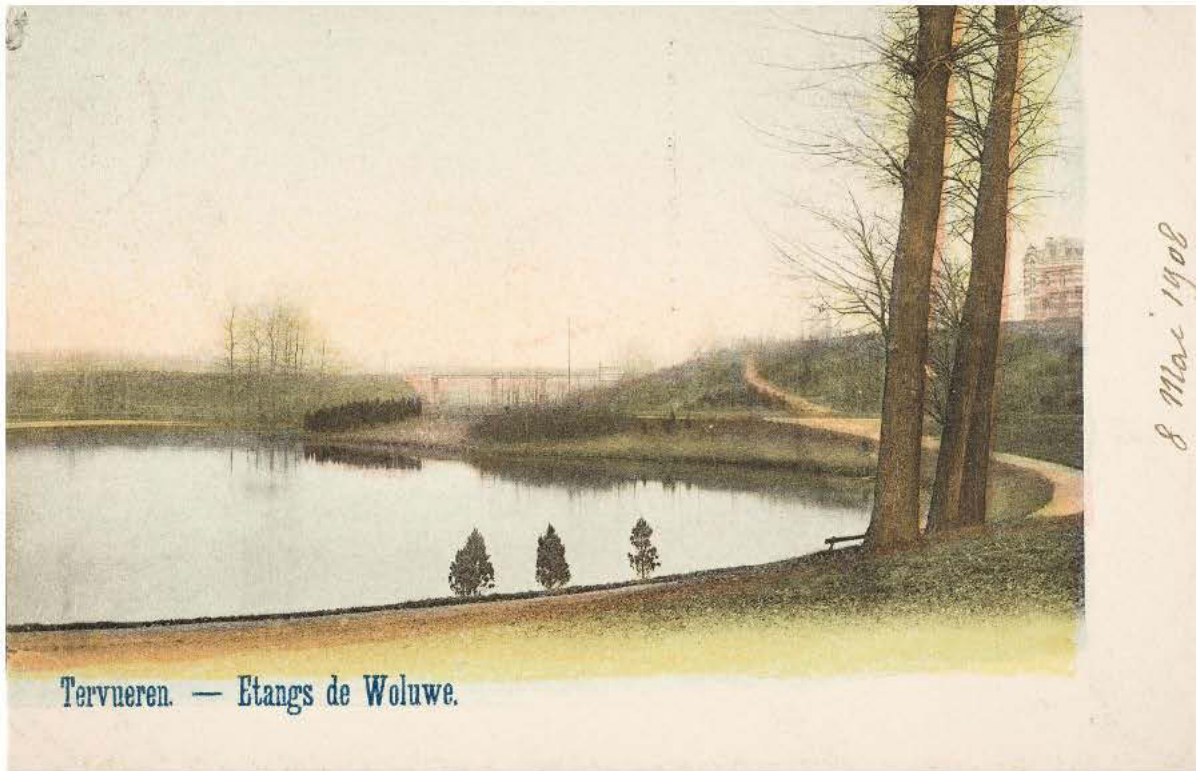
2  Huidig zicht. Herfst, winter, lente, zomer 2017-18.

A. de Ville de Goyet © urban.brussels



De Mellaertsvijvers met op de achtergrond de spoorbrug. (uitg. Nels, Brussel, poststempel 1909)

verz. Belfius Bank – Académie royale de Belgique © ARB – urban.brussels



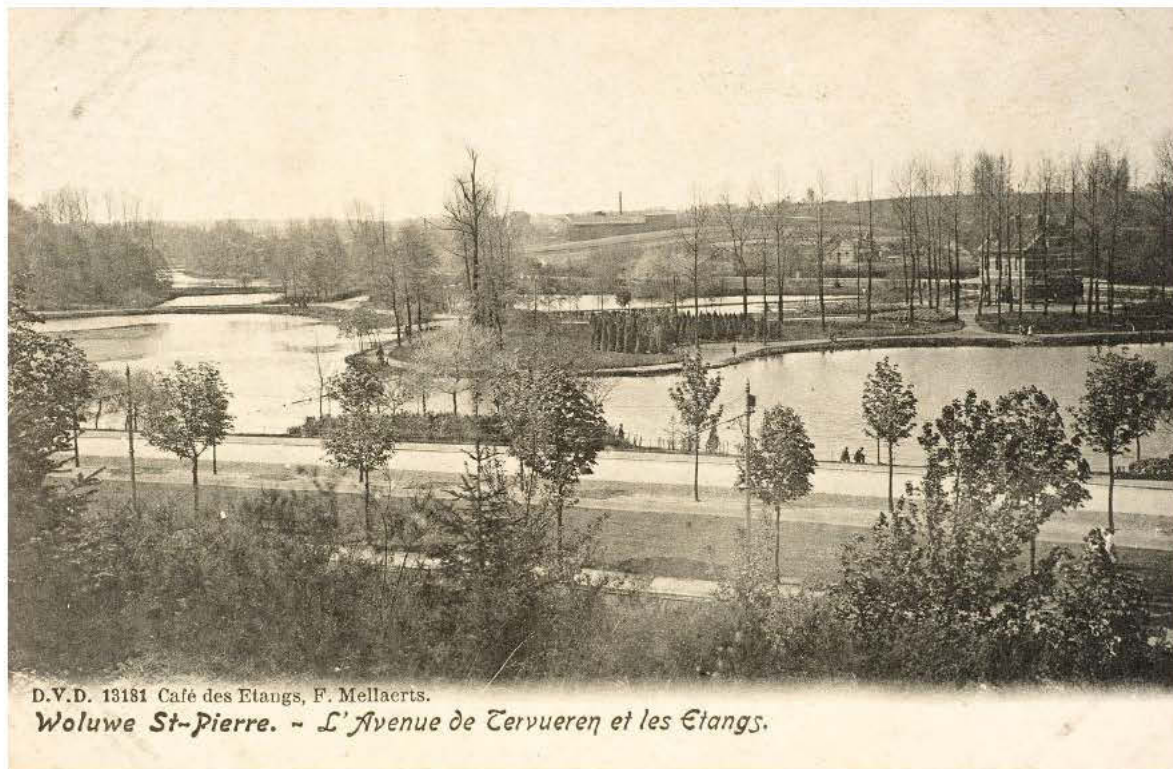
De Mellaertsvijvers en het beplante talud van de Tervurenlaan. Op de achtergrond ziet men de spoorbrug. De afgetekende lijnen van de vijver doen denken aan de vijver van de square des Batignolles in Parijs. (Poststempel 1908)

verz. Belfius Bank — Académie royale de Belgique © ARB — urban.brussels



3  Huidig zicht. Herfst, winter, lente, zomer 2017-18

A. de Ville de Goyet © urban.brussels



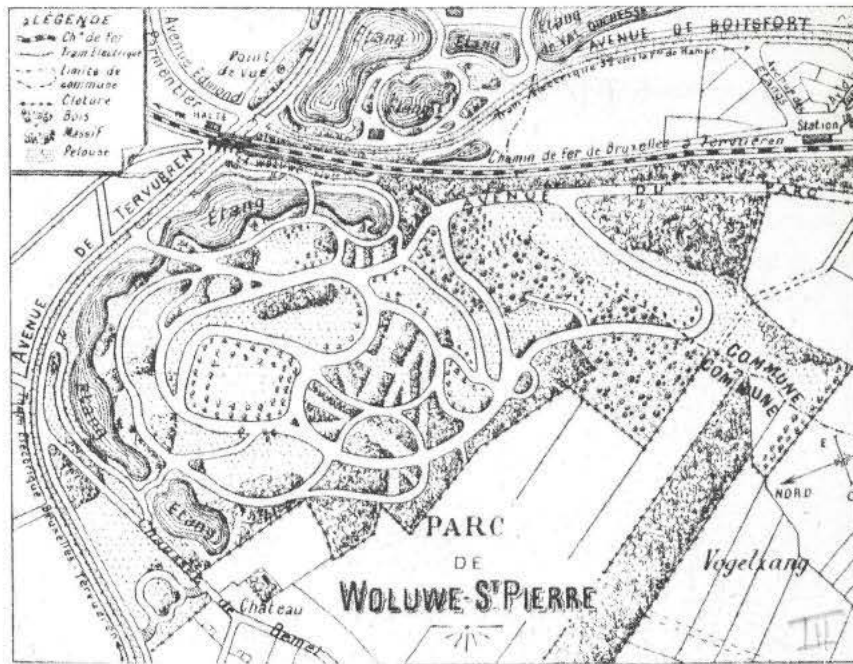
Uitkijkpunt op de Mellaertsvijvers vanaf het beplante talud van de Tervurenlaan. Rechts, achter een bomenrij, het café-restaurant van de Mellaertsvijvers, dat nog altijd bestaat.
 (uitg. D.V.D./Café des Étangs, F. Mellaerts)

verz. Belfius Bank – Académie royale de Belgique © ARB – urban.brussels

Op de hoogten

Enkele jaren na de aanleg kreeg deze groene ruimte in Woluwe een zekere autonomie. Daar waar ze aanvankelijk werd opgevat als een aanhangsel van de laan, groeide ze stilaan uit tot een volwaardig park. In die periode begonnen de werkzaamheden van de tweede aanlegfase (1904-1907), in het hoger gelegen gedeelte. Een overzichtsplan toont hoe de site er op dat moment uitzag. Het betreft waarschijnlijk een toeristisch plan, bedoeld voor wandelaars en bezoekers van het nieuwe park. Een datum ontbreekt, maar een vermelding bovenaan op het plan geeft toch een aanwijzing: er is sprake van de *'avenue de Boitsfort'* en nog niet van de *'boulevard du Souverain'*. We weten dat de schepencolleges van Bosvoorde en Oudergem pas in juni 1905 de naam *'boulevard du Souverain'* kozen voor de in aanbouw zijnde laan die de twee gemeenten met de Tervurenlaan moest verbinden en die in 1910 officieel voor het verkeer zou worden geopend.

De contouren van de vijvers en de dreven zijn op dit plan niet erg nauwkeurig. Het belangrijkste punt is echter dat het plan toont welke zones van het park werden ingenomen door bossen, groenmassieven of grasperken. Verbazend genoeg blijkt die verdeling, algemeen genomen, nog overeen te stemmen met de huidige toestand. Het beboste gedeelte, gelegen aan de achterkant van het park, stemt overeen met de plaats van het dennenbos in de atlas met de landerijen van het Sint-Jansziekenhuis uit 1712.



III - Plan du parc de Woluwe

Plan van het park van Sint-Pieters-Woluwe, omstreeks 1905. Het uitkijkpunt op de Mellaertsvijvers vanaf het beplante talud van de Tervurenlaan is duidelijk aangeduid. Net als in de Tervurenlaan reed in de 'avenue de Boitsfort' (de toekomstige Vorstlaan) een elektrische tram (naar de Naamse Poort). (uit: HEINE, C., Woluwe-Saint-Pierre. *Jadis, hier et aujourd'hui*, Sint-Pieters-Woluwe, 1991, p. 24)

De ontwerpers

Met zijn reliëf- en perspectieffecten, zijn vijvers en waterval, zijn rustieke bruggen en beboste delen ziet het park van Woluwe er zeer natuurlijk uit. Zoals schilder René Stevens, secretaris-generaal van de *Ligue des Amis de la Forêt de Soignes*, in 1937 schreef, komen de bezoekers naar het park “*omdat ze er landschappen en perspectieven aantreffen die hen de natuur tonen waarnaar ze altijd al min of meer nostalgisch verlangden*”. Het ongerepte voorkomen van het park verbergt echter een onmiskenbaar kunstmatige aanleg, resultaat van de samenwerking tussen meerdere ontwerpers met uiteenlopende en specifieke competenties.

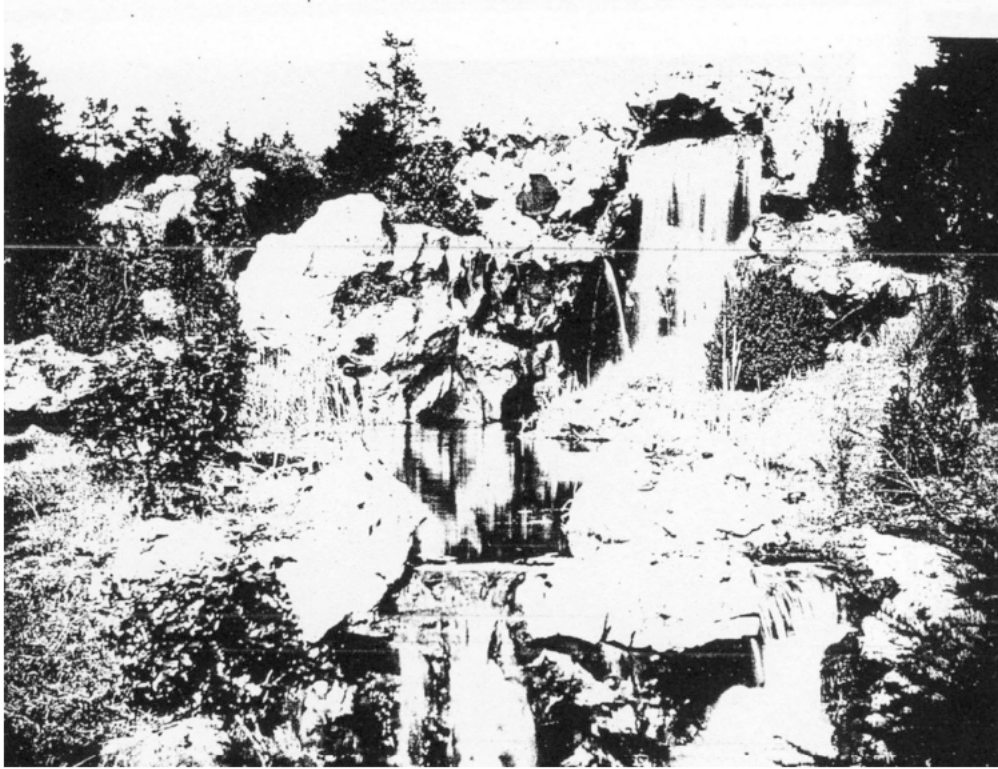
Beide fasen van de aanleg van het park hadden elk hun eigen landschapsarchitect: voor de eerste fase was dat de Fransman élie Laîné, voor de tweede de Belg Louis Van der Swaelmen senior. Als *inspecteur des Plantations de l'État* was laatstgenoemde reeds betrokken geweest bij de beplantingen van de eerste fase. In elke fase was ook een rocailleur actief, eerst de Fransman Jean Chapelle, nadien de Belg Joseph Bidoul.

Uit Frankrijk geïmporteerde kennis

Het ambigue karakter van het publiek-private partnerschap dat aan de basis lag van de aanleg van het park stelde Leopold II in staat zijn grondwettelijke bevoegdheden zeer ruim te interpreteren en op eigen houtje Fransen aan te stellen voor de uitvoering van taken die specifieke competenties vereisten. Dat eigenmachtig optreden wekte een zekere ergernis, zoals blijkt uit een tekst die kort na het overlijden van de koning werd geschreven door Albert Maumené, directeur van *Vie à la campagne*, een exclusief Frans tijdschrift gepubliceerd door uitgeverij Hachette: *“De Belgische monarch die men de koning-bouwer noemt, was voor de tuinen op zijn manier een soort moderne Lodewijk XIV. België heeft aan hem grootse creaties te danken die, hoewel ze niet altijd werden geapprecieerd zoals Leopold II dit wenste omdat men ze misschien te weelderig vond, het uitzicht van de omgeving van Brussel hebben veranderd, in het bijzonder de bewonderenswaardige Tervurenlaan. Die stond echter eveneens ter discussie, uit nationale eigenliefde, omdat hij de verwezenlijking toevertrouwde aan Franse tuinarchitecten, eerst aan Lainé en Deny, en vervolgens aan Vacherot. [...] De Franse tuinkunstschool –zowel voor geometrische als landschapstuinen– droeg zijn bijzondere voorliefde weg.”*

Ondanks een recent grondig onderzoek door de Engelse historica en landschapsarchitecte Jill Sinclair, bezitten we maar weinig biografische gegevens over Lainé, die vanaf 1889 veel werkte voor rekening van Leopold II.

Ook over de Parijse rocaillekunstenaar Jean Chapelle hebben we weinig gegevens. We weten dat hij de auteur is van de grote waterval van het park van Ciergnon. Aangezien ook Lainé in Ciergnon werkte, is het aannemelijk dat de tuinarchitect en de rocailleur regelmatig samenwerkten en dat Lainé hem bij Leopold II aanbeval. Omstreeks 1898, in de periode dat hij begon te werken in het Woluwepark, realiseerde Chapelle een aantal rotsformaties in het koninklijk domein van Laken.



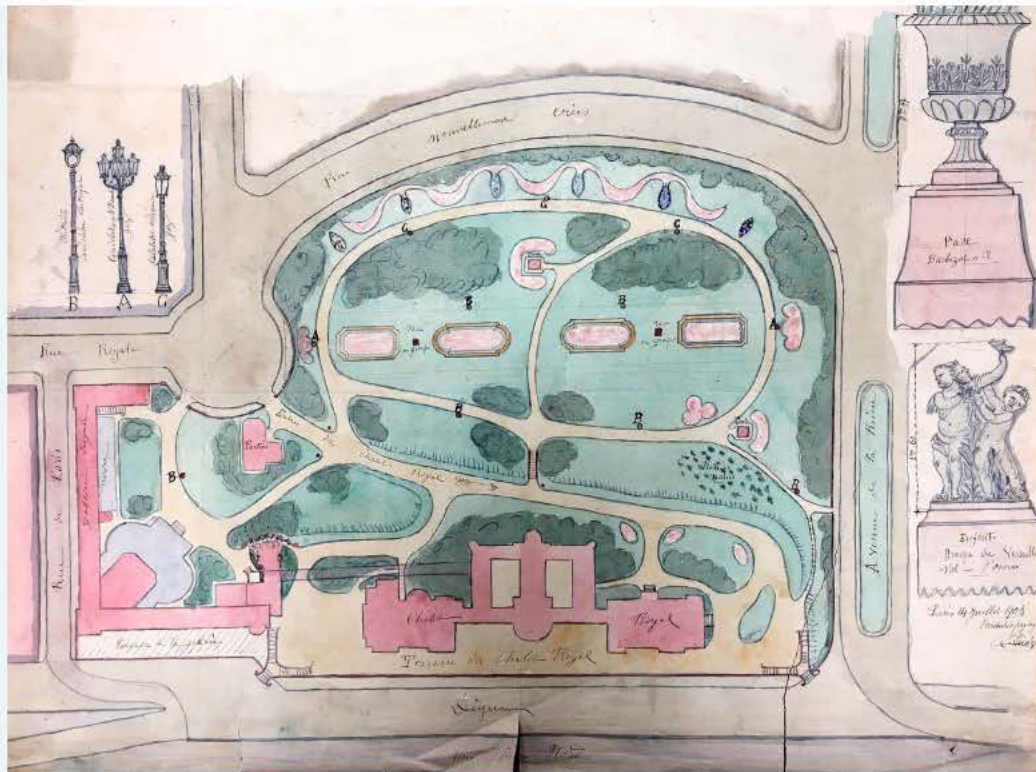
De grote kunstmatige waterval in het koninklijk domein van Ciergnon. De landschappen roepen het Zwitserland op van het Parc des Buttes-Chaumont in Parijs, aangelegd ter gelegenheid van de Wereldtentoonstelling van 1867 die Leopold II bezocht. Ze maakten grote indruk op de tijdgenoten en inspireerden talrijke tuinarchitecten en rocailleurs, zoals ook hier in Ciergnon. (uit: de bijlage bij *La Tribune horticole* van 11 mei 1907, pl. 41)

© KBR

Elie Lainé, een trouwe medewerker van Leopold II

De Franse tuin- en landschapsarchitect Elie Lainé werd in 1829 geboren in Brain-sur-l'Authion in de Loirestreek. Over zijn opleiding weten we vrijwel niets. Hij was de ontwerper van belangrijke projecten in Frankrijk en Engeland. Zo werkte hij samen met architect Gabriel Hippolyte Destailleur aan het ontwerp van de tuinen van Waddesdon Manor (Buckinghamshire) rond het neorenaissancekasteel dat vanaf 1874 gebouwd werd voor baron Ferdinand de Rothschild en, vanaf 1875, aan de restauratie van de tuin van het kasteel van Vaux-le-Vicomte, in opdracht van de industrieel Alfred Sommier, de nieuwe eigenaar van het domein. In 1879 vestigde hij zich in Parijs, waar hij ook zijn kantoor had. Vanaf 1881 werkte hij aan het kasteel van Armainvilliers (Île-de-France) voor baron Edmond de Rothschild. Tussen 1887 en 1893 werkte hij opnieuw samen met Destailleur aan het neogotische kasteel La Triboulette in Vouzeron (Cher).

Het was Ferdinand de Rothschild die Lainé bij Leopold II aanbeval. De koning maakte gedurende een vijftiental jaar gebruik van zijn diensten, totdat de hoge leeftijd van de tuinarchitect een einde maakte aan hun lange samenwerking. Tot de eerste projecten die hij voor de koning uitvoerde, behoorden de verfraaiing en uitbreiding van het domein van het koninklijk kasteel van Ardenne, in Houyet (vanaf 1889), en de inrichting van het nabijgelegen domein van Ciergnon (1890-1892). Vanaf 1889 en tot in 1903 was hij actief op het koninklijk domein van Laken en ontwierp hij ook de Tuinen van de Bloemist, nabij het domein van Stuyvenberg. In 1890 legde hij het park van Vorst opnieuw aan, onder meer om een doorkijk te creëren naar het Justitiepaleis, en maakte hij een ontwerp voor een groene verbinding tussen dat park en het naburige Dudenpark. In 1893 tekende hij de plannen voor een landschapspark op de citadel van Namen. Vanaf hetzelfde jaar werkte hij aan wat zijn belangrijkste realisatie voor Leopold II zou worden: de aanleg van de Franse tuin in het park van Tervuren. Tussen 1895 en 1902 deed de koning een beroep op hem voor de verfraaiing van Oostende. Lainé werkte ook op de koninklijke domeinen aan de Côte d'Azur. Hij stierf in 1911 op 82-jarige leeftijd.



Plattegrond van de tuinen van het Koninklijk Chalet in Oostende, door Laine, 1903. Dit plan is kenmerkend voor de Beaux-Artsstijl, die Laine vaak toepaste en waarbij gezocht wordt naar een eenheid van compositie tussen de stedelijke ruimte (zeedijk, straten en lanen), de verschillende gebouwen en de tuin. De vormtaal houdt het midden tussen strakke stijl en landschapsstijl.

© AKP

De Belgische aflossing

Toen Laine in 1903 op bijna 75-jarige leeftijd zijn beroepsactiviteiten stopzette, nam Louis Van der Swaelmen senior de fakkel over in het park van Woluwe. Vanaf omstreeks 1896 was hij benoemd tot *inspecteur des Plantations de l'État*, met als opdracht “*de parken en landschappen waar de Tervurenlaan door loopt aan te leggen en te onderhouden, evenals de squares en tuinen die eraan grenzen*”.

De aanstelling van een nieuwe landschapsarchitect ging gepaard met de komst van een nieuwe rocailleur. In 1901 richtten meerdere Brusselse rocailleurs een verzoekschrift aan de minister van Financiën en Openbare Werken, Paul de Smet de Naeyer, tevens regeringsleider, om hun beklag te doen over de rocaillewerken in het Woluwepark. Naar hun mening waren ze benadeeld bij de gunning van deze opdracht, waarvoor geen openbare aanbesteding was uitgeschreven maar die ‘*onderhands aan een zeer ervaren Franse specialist*’ was toegekend, dixit de minister, die een vertrouwenspersoon van de koning was. Het gebruik van rustiek cement, dat weersbestendig en goedkoop was, werd populair op de Parijse bouwvelden van het Tweede Keizerrijk en had zich ontegensprekelijk ontwikkeld tot een specifiek Franse knowhow.

De rocailleurs die, gelet op het karakter van openbaar nut van deze werken, recht meenden te hebben op ‘*een deel van het overheidsmanna*’, richtten individueel en collectief een aantal klachtenbrieven aan de minister. Hun klachten vonden gehoor en ze werden uitgenodigd om de lijst van hun realisaties aan de administratie over te maken. De rocailles die in uitvoering waren, werden nog door Chapelle voltooid, maar de bouw van een nieuwe rustieke brug achteraan in het park (de huidige Duivelsbrug), gepland in 1904, werd toegewezen volgens de procedure van een ‘beperkte aanbesteding’, in de toenmalige betekenis. Jean Chapelle en een andere Franse rocailleur die sinds 1896 in Brussel gevestigd was, François Dumilieu, behoorden tot de inschrijvers maar werden niet geselecteerd ondanks hun reputatie en ervaring. Het was de nog weinig bekende Belgische rocailleur-cementbewerker Joseph Bidoul die de opdracht binnenreef.

Deze laatste had al enkele rocaillewerken uitgevoerd in parken en tuinen, meer bepaald in Elsene. Hij had ook samengewerkt met landschapsarchitect P. Van Lil - de Macedo uit Vorst. Hij woonde aan de *boulevard Militaire* 148 (de huidige Generaal Jacqueslaan) in Elsene, waar men nog altijd de gevel en het uithangbord van zijn vroegere atelierwoning, gebouwd in 1900, kan bewonderen. In 1905 zou hij onder leiding van Louis Van der Swaelmen rocaille- en grondwerken uitvoeren voor de Wereldtentoonstelling van Luik.



Gevel van de atelierwoning van “J. Bidoul - carreleur-rocailleux”, Generaal Jacqueslaan
148 te Elsene.

A. de Ville de Goyet © urban.brussels



Uithangbord van de atelierwoning van “J. Bidoul - carreleur - rocailleur”, Generaal Jacqueslaan 148 te Elsene.

A. de Ville de Goyet © urban.brussels

Louis Van der Swaelmen senior, een miskend Belgisch tuinarchitect

Louis-Léopold Van der Swaelmen, afkomstig uit een oude Hollandse familie die twee eeuwen eerder naar Vlaanderen was geëmigreerd, werd in 1849 in Nieuwpoort geboren. Hij kreeg een degelijke opleiding, zowel artistiek als wetenschappelijk, waarbij hij diverse scholen bezocht: de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten in Gent, de *École royale d'Horticulture et de Botanique de l'État*, eveneens in Gent, die in die tijd werd geleid door de ontdekkingsreiziger Louis Van Houtte en waar hij les kreeg van de grote plantenkundige François Crépin, en ten slotte de Faculteit Wetenschappen (plantenkunde, dierkunde, biologie, geologie) van de Universiteit van Leuven. Met zijn brede wetenschappelijke achtergrond interesseerde hij zich vooral voor bomen en planten, en in het bijzonder voor het verband tussen plantengroei en bodemstructuur. Hij verdiepte zijn kennis tijdens verschillende reizen. Zo bezocht hij onder meer de meest befaamde parken en tuinen van Frankrijk, Engeland, Italië en Duitsland.

Na zijn huwelijk ging hij in 1875 in Elsene wonen, waar hij tot gemeentelijk inspecteur van beplantingen werd benoemd. In 1880 werd hij door het ministerie van Openbare Werken belast met de bebossing van de duinen van de Belgische kust, een project dat nooit werd uitgevoerd. Hij publiceerde de resultaten van zijn studie in een boek. Leopold II vertrouwde hem nadien enkele werkzaamheden toe voor de uitbreiding van het koninklijk domein van Laken (omvorming tot park van het moerassige gedeelte nabij het kanaal). In de periode van de aanleg van de Tervurenlaan vervulde hij de functie van *inspecteur des Plantations de l'État*. Hij werd ten slotte aangesteld als architect van de tuinen voor de Wereldtentoonstelling van Luik in 1905 en de Internationale Tentoonstelling van Brussel in 1910.

Naast zijn openbare functies was Louis Van der Swaelmen ook zeer actief als zelfstandig tuinarchitect voor welgestelde klanten (Solvay, de Spoelberch, de Mérode-Westerloo, Goblet d'Alviella, de Borchgrave d'Altena, Losseau...). Hij was lid van de *Conseil supérieur des Forêts de Belgique*. Hij overleed op het einde van 1910.

Zijn zoon, die eveneens Louis heette (1883-1929), werkte van 1906 tot 1910 bij zijn vader alvorens zich te ontwikkelen tot een vermaard tuin- en landschapsarchitect en stedenbouwkundige. Na zijn dood werd zijn bibliotheek, die gedeeltelijk ook die van zijn vader was, nagelaten aan de school van La Cambre, waar hij ook les had gegeven.

Een landschapspark in Engelse stijl? Niet zo eenvoudig...

De geschiedschrijvers van het park van Woluwe hadden het reeds moeilijk om de stijl ervan te definiëren. De benamingen '*parc romantique*', '*parc à l'anglaise*' en '*parc paysager anglais*' keren regelmatig terug. Het park vertoont echter een complexe en zeldzame typologie. Het weerspiegelt immers twee strekkingen, overeenkomstig de twee delen waaruit het bestaat en de twee landschapsarchitecten die instonden voor het ontwerp. Net als het Josaphatpark in Schaarbeek, dat eveneens op het einde van de regering van Leopold II werd aangelegd, bevindt het zich op een scharniermoment tussen twee periodes en twee stijlen in de Belgische tuinarchitectuur.



Het park van Woluwe gezien vanaf de Tervurenlaan. De tracés van het park werden niet getrokken in het verlengde van een gebouw, zoals vaak het geval was, maar volgden in het lage gedeelte (vijvers, dreven) de loop van de Tervurenlaan. Vermeldenswaard is ook dat de maximumsnelheid in 1934 beperkt was tot 40 km/uur, waardoor men rustig kon genieten van de landschappelijke sfeer van de groene ruimte. (uit: GROMORT, G., *L'art des jardins*, dl. II, Parijs, 1934, pl. CXXX)

© KBR

De Frans-Engelse stijl van Lainé

Als men het oeuvre van Lainé in zijn geheel bekijkt, is het duidelijk dat zijn esthetische opvattingen aansluiten bij de Beaux-Artsstijl. Op tuinen en parken toegepast kenmerkt deze stijl zich volgens de Catalaanse architectuurtheoreticus Ignasi de Solà - Morales (1942-2001) door drie aspecten: de homogeniteit van het ontwerp en de compositie van de stedelijke ruimten (verkeerswegen, enz.), de gebouwen en de natuurlijke ruimten; het gebruik van een eclectische vormtaal gebaseerd op een historische kennis van tuinen sinds de Oudheid; en het zoeken naar evenwicht en verzoening tegenover de traditionele tegenstelling tussen de geometrische tuin en de landschapstuin.

In het eerste ontwerp van het Woluwepark koos Lainé zijn stijl in functie van het specifieke karakter van de omgeving: voor een site die niet bij een gebouw hoorde, met heuvelachtig reliëf en waarvan de vormen de brede bochten van een verkeersweg volgden, was de eerder klassieke Beaux-Artsstijl, die zich uitstekend leende voor een plateau zoals het Jubelpark, in zijn ogen niet geschikt. Een landschapsstijl geïnspireerd door de voorbeelden van het Tweede Franse Keizerrijk leek hem meer op zijn plaats.



De Bemelsquare ('lange vijver'). Het afgetekende tracé van de dreven was kenmerkend voor de landschapsstijl van het Tweede Keizerrijk. Dit bood een betere zichtbaarheid dan de kronkelende wegen van de 18de eeuwse Engelse tuinen en kwam ook de veiligheid van de parken ten goede. (uitg. Nels, Brussel, poststempel 1913)

verz. Belfius Bank – Académie royale de Belgique © ARB – urban.brussels



4  Huidig zicht. Herfst, winter, lente, zomer 2017-18.

A. de Ville de Goyet © urban.brussels



De rustieke brug. De trottoirs van de brede laan die over de brug liep waren geplaveid. In die tijd mochten er op sommige grote assen van het park voertuigen rijden.

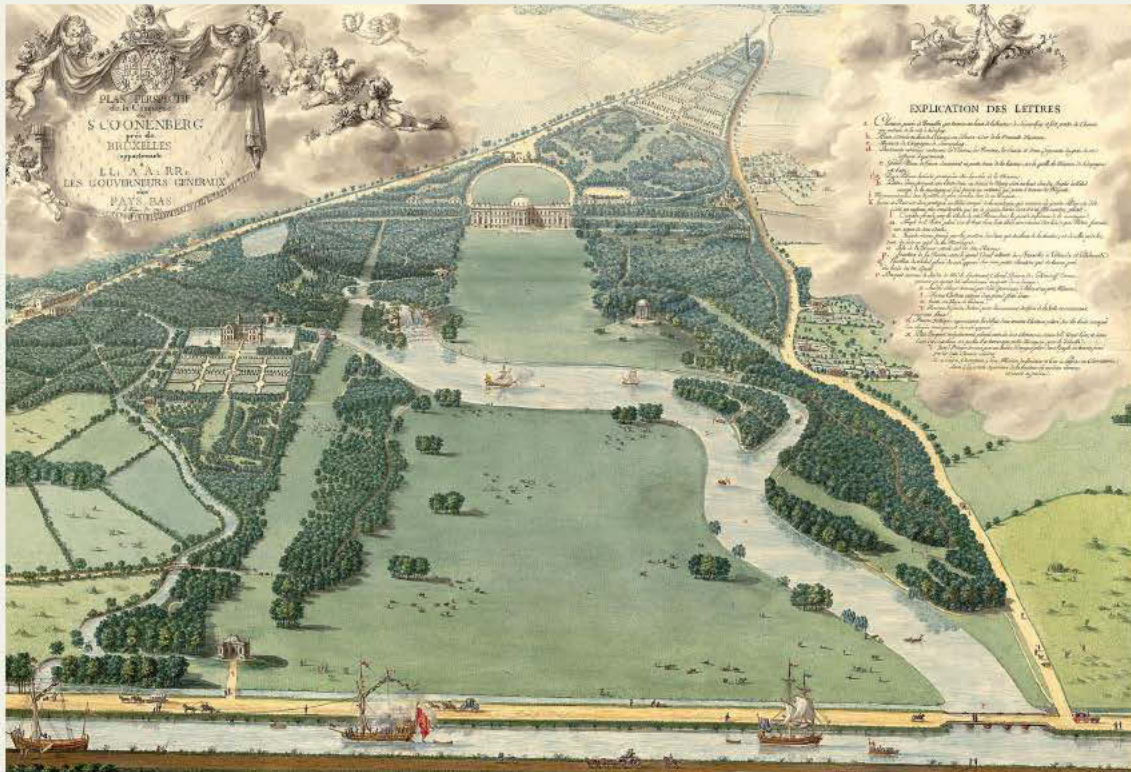
verz. Belfius Bank – Académie royale de Belgique © ARB – urban.brussels



5  Huidig zicht. Herfst, winter, lente, zomer 2017-18.

A. de Ville de Goyet © urban.brussels

De landschapsstijl van het Tweede Keizerrijk en Brussel



Perspectiefplan van het Schoonenbergpark (Laken) door François Lefebvre, 1787. De aanleg van het park van Laken sluit nauw aan bij het model van de 18de-eeuwse Engelse parken, zoals die van de beroemde landschapsarchitect Capability Brown. Ze wordt gekenmerkt door een streven naar afwisseling, naar effecten die de intellectuele nieuwsgierigheid prikkelen en aanzetten tot meditatie of die verrassingen en emoties, gaande van ontzetting tot vrolijkheid, opwekken. Zo kon men op het einde van een dicht begroeid bosje of een kronkelend pad, zoals de legende op dit perspectiefplan aanduidt, verrast worden door een 'Zonnepaviljoen geplaatst [...] op een kleine verhoging', een 'Tempel van de Vriendschap bovenop een heuveltje', een 'Eiland van de Liefde gelegen op de [...] rivier', een 'Grot of Smidse van Vulcanus', een 'gotische ruïne met de overblijfselen van een oud kasteel op de steile randen van een holle weg', een 'monument in het donkerste gedeelte van een bosje', enz. In deze filosofische of initiatietuin werd de aandacht gevestigd op een reeks detailelementen die de bezoeker geacht werd te 'lezen'. In de editie uit 1795 van zijn *Coup d'œil sur Beloeil et sur une grande partie des jardins de l'Europe* voelde prins Charles-Joseph de Ligne de geest van het park van Laken dat hij bezocht zeer goed aan: "Rechts en links van het grasperk zijn er zeer aangename wandelingen, in aanplantingen van kostbare heesters waar grote bomen de versierde omgeving van de hoofdstad soms helemaal verbergen. Links staat een open tempel [de tempel van de Vriendschap], [...], prachtig gelegen op een hoogte vanwaar men de stad kan zien, met het woud erachter en de weiden ervoor; rechts een gesloten tempel [het paviljoen van de Zon], nabij het kanaal, aan de rand van het grasveld, met een salon en vier kabinetten; hoger gelegen zorgen een hutje [...], de prachtige Chinese pagode, de orangerie en andere wandelbestemmingen, ernstig of aangenaam, voor afwisseling en bieden ze wetenswaardige details en belangwekkende uitkijkpunten".

© The Albertina Museum - Wenen

In de tweede helft van de 19de eeuw bestonden er in België, en meer bepaald in Brussel, twee tegengestelde stromingen voor het ontwerpen en aanleggen van een tuin 'à l'anglaise', de stijl die toen al nagenoeg een eeuw de tuinaanleg domineerde op het Europese continent. De eerste stroming, belichaamd door twee landschapsarchitecten van Duitse origine die actief waren in ons land, Louis Fuchs en Édouard Keilig, bouwde voort op de traditie van de Engelse tuin uit de 18de eeuw. Het domein van het kasteel van Laken, vanaf 1781 aangelegd door aartshertogin Maria-Christina van Oostenrijk en haar echtgenoot, hertog Albert van Saksen-Teschen, gouverneurs-generaal van de Oostenrijkse Nederlanden, was hier een belangrijk voorbeeld van, met zijn complex netwerk van kronkelende paden, beboste delen en thematische paviljoentjes. De tweede stroming was moderner en beantwoordde beter aan de sociale en 'hygiënische'

verwachtingen van een sterk geïndustrialiseerde samenleving. Ze was rechtstreeks geïnspireerd op het voorbeeld van de publieke parken aangelegd door baron Haussmann en zijn medewerkers, onder wie Jean-Pierre Barillet-Deschamps, plantenkweker, parkarchitect en auteur van het beroemde Parc des Buttes-Chaumont in Parijs. De Franse versie van de Engelse tuin, of anders gezegd de herinterpretatie, modernisering en rationalisering van de landschapstuin door de ingenieurs van Bruggen en Wegen van het Tweede Keizerrijk, werd gekenmerkt door:

1° de terugkeer naar het ontwerp van de tuin als een kunstwerk. De basisstijl van de tuinkunst van het Tweede Keizerrijk bleef die van de onregelmatige Engelse tuin, maar met een aantal belangrijke wijzigingen: de tuin beoogde niet langer een getrouwe kopie van de natuur, maar het ontwerp streefde naar eenheid in de compositie en een geheel dat harmonieus en evenwichtig moest zijn. Het modelleren van de bodem, het streven naar 'golvende' effecten (voor de grasperken en de beplantingen in massieven of groepen) en het tracé van de dreven creëerden een tuin die was opgebouwd uit heldere vormen, ellipsen, ovalen en driehoeken met gebogen zijden, uit krommingen en tegenkrommingen.

2° het verlaten van de filosofische, romantische, sentimentele en herdenkingselementen van de Engelse parken (inscripties, grafstenen, valse ruïnes, een overvloed aan gebouwtjes...) en het benadrukken van sommige schilderachtige effecten (rotsen, watervallen, rustieke zitbanken en hutten...).

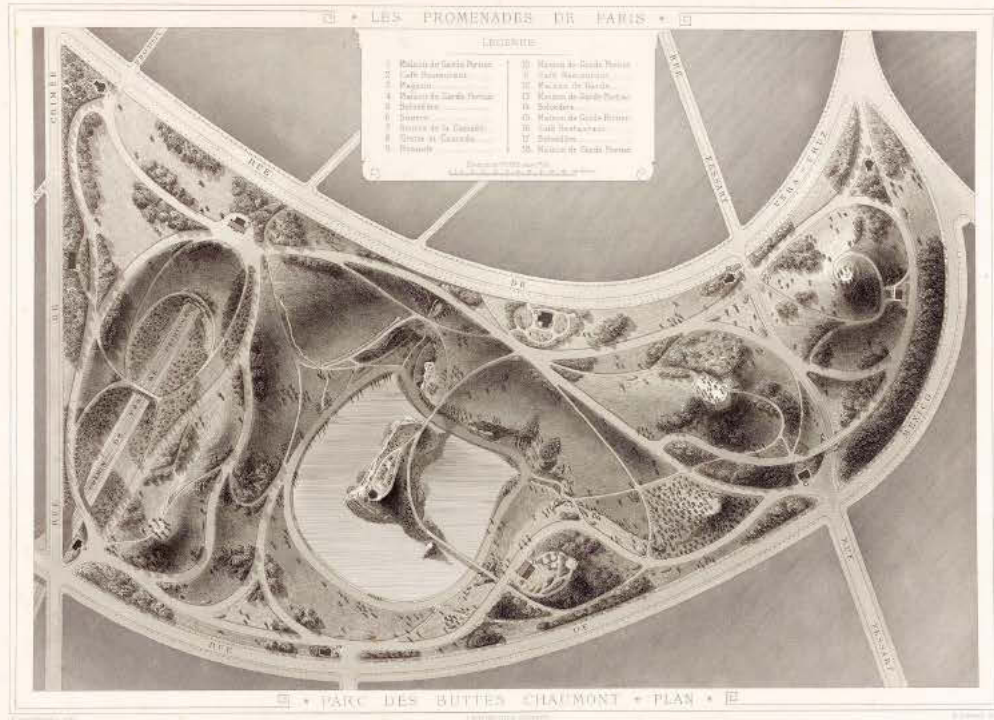
3° de integratie van de moderniteit van het industriële landschap (spoorlijnen, bruggen...). Naar het voorbeeld van de Wereldtentoonstellingen werd de tuin een uitstalraam van de vooruitgang en de moderniteit, waarmee hij de aspiraties weerspiegelde van een nieuwe industrie-gerichte burgerij.

4° het belang dat werd toegekend aan de florale versiering van de tuin (groter aantal bloemperken, ontwikkeling van de 'mosaicultuur'...), de toegenomen belangstelling voor plantenkunde en -kweek (bouw van serres waarin men dankzij moderne technieken planten uit alle klimaten en seizoenen kon laten groeien, introductie van exotische soorten...).

Gelet op de dominante plaats die Louis Fuchs (ontwerper van het Leopoldspark) en Édouard Keilig (ontwerper van het Ter Kamerenbos) in de 19de eeuw in de aanleg van Engelse landschapstuinen in België innamen, is het aantal parken aangelegd in de Franse landschapsstijl van het Tweede Keizerrijk niet zo groot. Een voorbeeld is het openbaar park van Laken, waarvan het plan in 1876 werd getekend door de Parijse ingenieur van Bruggen en Wegen Grégoire.

Het loont de moeite dat laatste ontwerp te vergelijken met het plan dat Édouard Keilig enkele jaren eerder, in 1868, voor dezelfde site ontwierp maar dat niet werd uitgevoerd. Hoewel aangepast aan de functie van een modern openbaar park, bleef de stijl van de Duitse landschapsarchitect trouw aan een vrij romantische visie op de landschapstuin, met zijn talrijke bosjes, zijn vijver en paden met onregelmatig tracé en, ten slotte, zijn relatief weinig overzichtelijke compositie, naar het voorbeeld van het park van het naburige koninklijk domein. Het ontwerp van de Franse ingenieur toont daarentegen een ruimte die duidelijk meer open en gestructureerd is.

Toen de Stad Brussel in 1861 een wedstrijd uitschreef voor de omvorming van het Ter Kamerenbos tot elegant stedelijk wandelpark, dienden verschillende tuinarchitecten een ontwerp in, zoals Jean-Pierre Barillet-Deschamps en Édouard Keilig, aan wie de opdracht uiteindelijk werd toegekend. Een vergelijking van beide plannen is veelzeggend: daar waar de Fransman de site grotendeels wou ontbossen en er dreven en waterpartijen voorzag met afgetekende lijnen, in een geest van rationalisering en beheersing van de natuur die zeer karakteristiek was voor de Franse mentaliteit, wou de Duitser de configuratie van het terrein zo goed mogelijk benutten, grote grondverplaatsingen vermijden, het majestueuze karakter van het vroegere woud behouden en het bos zo veel mogelijk sparen, zoals hij in de twee toelichtingen bij zijn ontwerp verklaarde.



Plan van het Parc des Buttes-Chaumont in Parijs. Anders dan het park van Laken en de 18de-eeuwse Engelse tuinen bestond het Parc des Buttes-Chaumont niet uit een opeenvolging van kleine gevarieerde landschappen die los stonden van elkaar. De grotere eenheid in het ontwerp en in de totale compositie, de aanleg van brede lanen, bochtig maar toch duidelijk en langgerekt, en de afwezigheid van dicht beboste delen en filosofische elementen die de aandacht van de wandelaar afleidde, droegen bij tot een rationalisering van de ruimte. (uit: ALPHAND, A., *Les promenades de Paris*, Parijs, 1867-1873)

© KBR

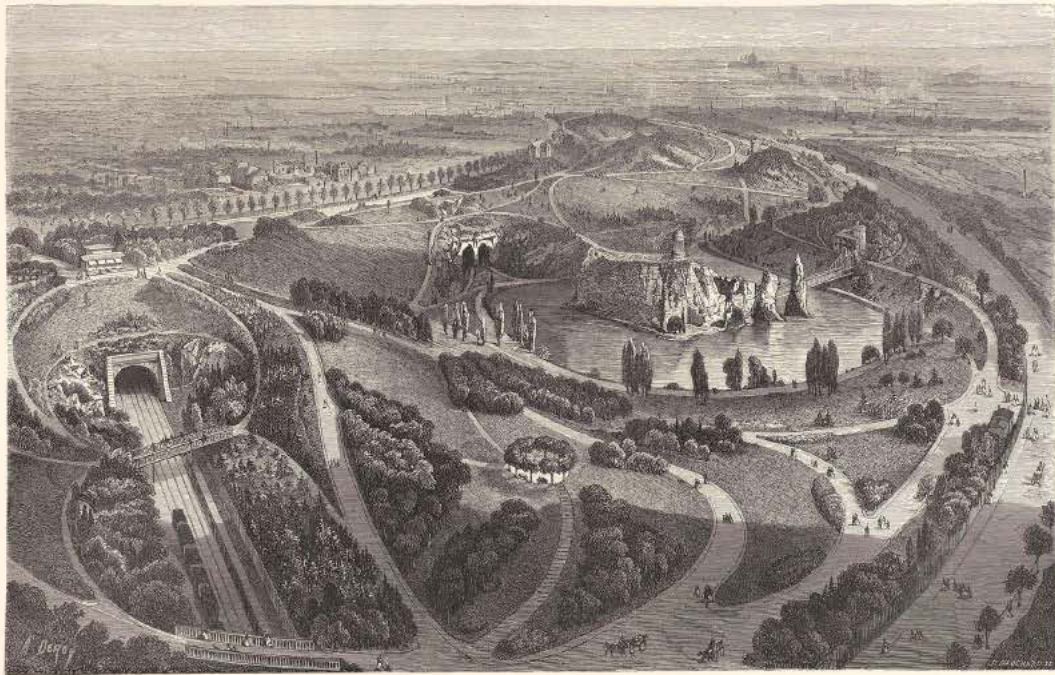


Fig. 306. Vue à vol d'oiseau du Parc des Buttes Chaumont.

Vogelperspectief van het Parc des Buttes-Chaumont. Uitgesproken terreingolven en spectaculaire pittoreske effecten maken van deze evocatie van het Zwitserse landschap een kunstwerk en een technisch hoogstandje, eerder dan een getrouwe imitatie van de natuur. Opmerkelijk is ook de integratie van de ringspoorlijn. (uit: ALPHAND, A., *Les promenades de Paris*, Parijs, 1867-1873, dl. I, afb. 306)

© KBR



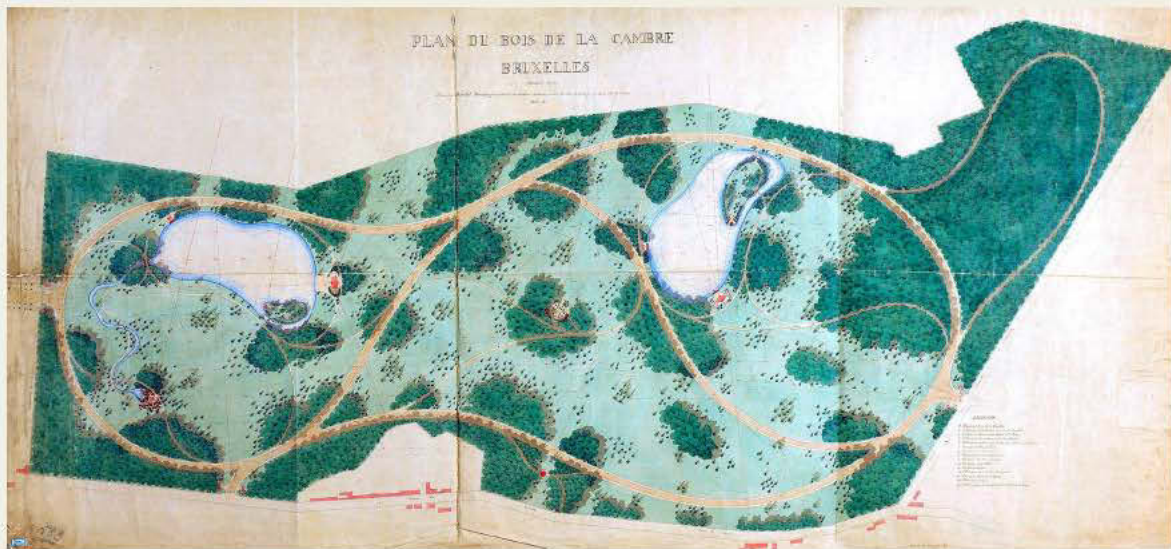
Ontwerp voor het openbaar park van Laken, door ingenieur Grégoire, 1876. In dit ontwerp dat zowel de herinrichting van het deel van het koninklijk domein voor het kasteel betreft als de aanleg van het toekomstige openbaar park (aan de linkerkant), wordt de beboste ruimte doorsneden door brede, bochtige dreven met een duidelijk afgelijnd tracé.

© AKP



Ontwerp voor het openbaar park van Laken, door Édouard Keilig, 1868. In tegenstelling tot het ontwerp van Grégoire ligt het noorden hier onderaan en is het openbaar park dus aan de rechterkant van het plan weergegeven.

© AKP



Ontwerp voor het Ter Kamerenbos door Jean-Pierre Barillet-Deschamps, 1861.

© SAB



Ontwerp voor het Ter Kamerenbos door Édouard Keilig, 1861. Dienst Groene Ruimten van de Stad Brussel.

© SAB

De originaliteit van Louis Van der Swaelmen

Hoewel Louis Van der Swaelmen duidelijk voortbouwde op het werk van Laîné, die hij in Woluwe opvolgde, probeerde hij zich toch enigszins los te maken van de Franse praktijk om aldus een meer specifieke Belgische smaak en aanpak te ontwikkelen, gericht op natuurlijkheid en met oog voor de omgeving. De boeken in zijn bibliotheek getuigen van deze dualiteit. Naast werken die representatief zijn voor de Franse school zoals die van Alphand, baron Ernouf, Edouard André, Arthur Mangin en Jules Vacherot, vindt men er ook werken uit een andere invloedsfeer: die van de grote Engelse 'tuinierster' Gertrude Jekyll en van de Geneefse plantenkundige-boomkweker Henry Correvon, promotor van de kweek van alpenplanten in tuinen, maar ook van hoogleraar Charles Bommer, die het arboretum van Tervuren ontwierp, en van plantenkundige Jean Massart. Die verschillende persoonlijkheden waren in meerdere of mindere mate aanhanger van de *Wild Garden*-beweging die in de jaren 1870 in Engeland was ontstaan op initiatief van William Robinson, een Iers tuinier en tuinjournalist die carrière had gemaakt in Engeland en pleitte voor de terugkeer naar een meer natuurlijke en 'ecologische' tuin die de planten centraal stelde. Elk van hen onderhield banden met de Belgische vereniging *Le Nouveau Jardin Pittoresque*, die de ideeën van Robinson aanhing en in 1913 in Brussel werd opgericht op initiatief van onder andere Louis Van der Swaelmen junior. In de jaren 1930 beschouwde René Stevens, ondervoorzitter van deze groep vakmensen en liefhebbers van siertuinen, de 'grote landschapsarchitect' Van der Swaelmen senior als de echte ontwerper van het park van Woluwe.



Een vallei van het park. Een vrij natuurlijk gedeelte van het park, kenmerkend voor de eigen stijl van Van der Swaelmen. (uitg. Nels / Officiële commissie van Monumenten en Landschappen, Sint-Pieters-Woluwe, jaren 1930)

verz. Belfius Bank – Académie royale de Belgique © ARB – urban.brussels



6  Huidig zicht. Herfst, winter, lente, zomer 2017-18.

A. de Ville de Goyet © urban.brussels

De contrastrijke effecten van een landschap in de stad

Net als in het Parc des Buttes-Chaumont in Parijs, dat model staat voor de landschappelijke parkstijl van het Tweede Keizerrijk, zien we in het Woluwepark een streven naar schilderachtige effecten die de wandelaars uit de stad de illusie moesten geven van een landelijke natuur. De combinatie met moderne elementen herinnerde hen er echter tegelijkertijd aan dat ze zich nog steeds in een stedelijk milieu bevonden.

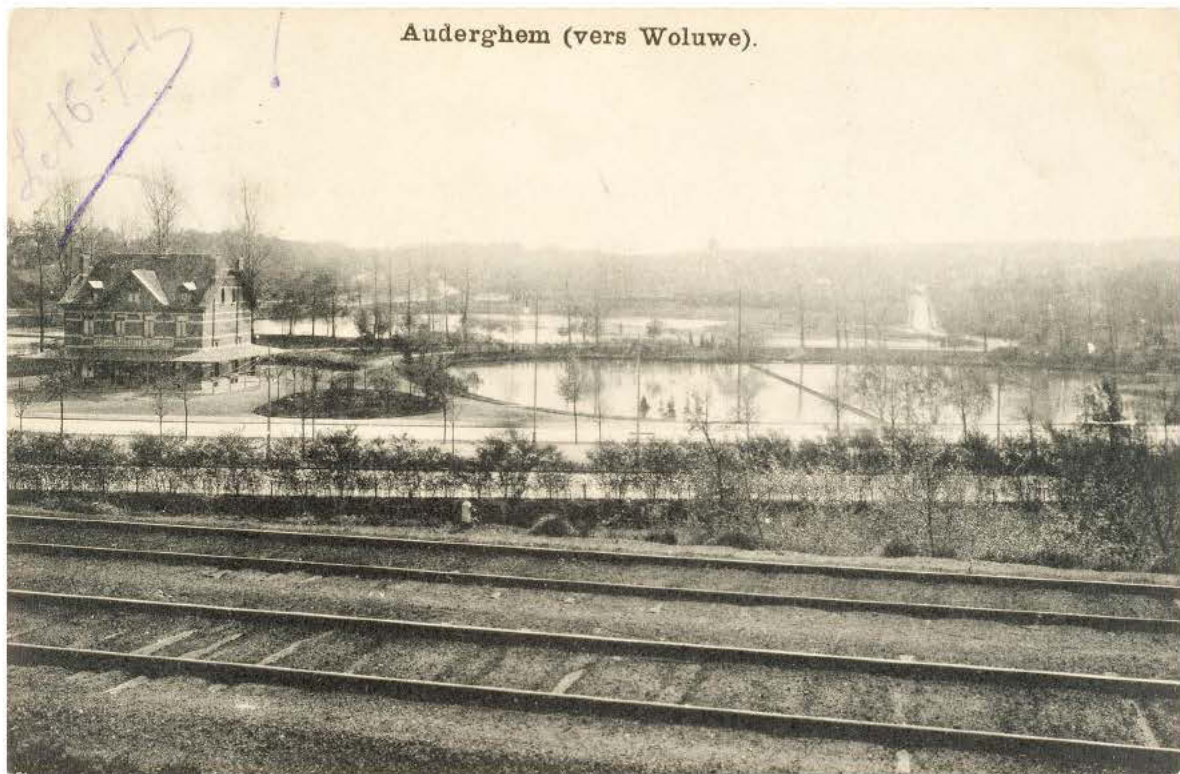


Gezin op een bank in het Woluwepark. Foto Jacques Hersleven, 1930.

© KIK-IRPA - Brussel

De perspectieven

In 1904 werd midden in het park een hoger punt gecreëerd, een heuveltop die de omgeving domineerde en een uitzicht bood op de Mellaertsvijvers. Was het de bedoeling op die manier een romantisch berglandschap te evoceren? Slechts ten dele. Het uitkijkpunt, dat vandaag niet meer bestaat, lag immers vlakbij de spoorlijn Brussel-Tervuren en aan een met macadam verharde laan van het park waarop auto's mochten rijden! Het punt was voorzien van zitbanken van waarop de wandelaars konden genieten van de perspectiefzichten op de valleien en de vijvers van het park. Het feit dat die banken van hetzelfde type waren als degene langs de Tervurenlaan, met gietijzeren poten, bevestigde nogmaals het stedelijke karakter van de site.



7  Zicht op de Mellaertsvijvers vanop het uitkijkpunt in het Woluwepark. (Poststempel 1912)

verz. Belfius Bank – Académie royale de Belgique © ARB – urban.brussels

De rocailles

De rocailles weerspiegelen eenzelfde dualiteit. Hoewel het om rustieke en schilderachtige ornamenten ging, waren ze vervaardigd met moderne materialen en bouwtechnieken, zoals gewapend cement. De rocaïlle van de waterval nabij de spoorbrug, die in 1898-1899 werd uitgevoerd door Jean Chapelle, bestond uit ruwe steenblokken die met cementmortel waren samengevoegd om zo getrouw mogelijk natuurlijke rotsen te imiteren. Ook de rustieke brug die de verbinding tussen de Bemelvijver (tegenwoordig de ‘lange vijver’) en de vijver met de waterval (vandaag de ‘ronde vijver’) overspande en toegang gaf tot het park vanaf de

Tervurenlaan, was het resultaat van een afgemeten dosering tussen natuur en techniek, of zoals hoofdingenieur van Bruggen en Wegen Julien Beyaert in een verslag uit 1901 toelichtte: *“Het rustieke karakter van de geplande brug zal worden verkregen door diverse stukken hergebruikt ijzer (waarover mijn dienst beschikt) te bevestigen op de oeverbalk en te bekleden met cement, enz., om deze balk het uitzicht te geven van een boomstam, met daarop een leuning in imitatietakken, zoals de tekening op het bijgevoegde plan laat zien. Dit gedeelte van het werk zal worden uitgevoerd door rocaïlleur Chapelle nadat het brugdek gemonteerd is. De uiteinden van de brugpijlers en de landhoofden zullen eveneens achter imitatierotsen worden verstopt.”* Er werden zelfs plannen gemaakt om over de brug een tram te laten rijden vanaf de Tervurenlaan.

De rustieke brug achteraan in het park moest, net zoals de brug in het Duivelsravijn van het Ter Kamerenbos (1865-1867), klaarblijkelijk de ingang van een grot imiteren die, in de woorden van Louis Van der Swaelmen, ‘uiterst eenvoudig’ moest zijn, met ‘een zo natuurlijk mogelijk karakter’ en met errond beplantingen van wilgen, berken, dennen, bramen en struiken die ‘een wild hoekje met een zo schilderachtig mogelijk uitzicht’ vormen.

Hoewel hij er veel natuurlijker uitzag dan de rustieke constructies van Jean Chapelle, was de Duivelsbrug, die tussen 1904 en 1908 door Joseph Bidoul werd gebouwd, evengoed opgebouwd uit rotsblokken die met Portlandcement waren opgemetseld.



De spoorbrug en de waterval. (uitg. Nels, Brussel, poststempel 1901). Het frappante contrast tussen het pittoreske decor van de rotsen en de waterval enerzijds en de moderniteit van de spoorlijn anderzijds doet onmiskenbaar denken aan het Parc des Buttes-Chaumont in Parijs.

verz. Belfius Bank – Académie royale de Belgique © ARB – urban.brussels



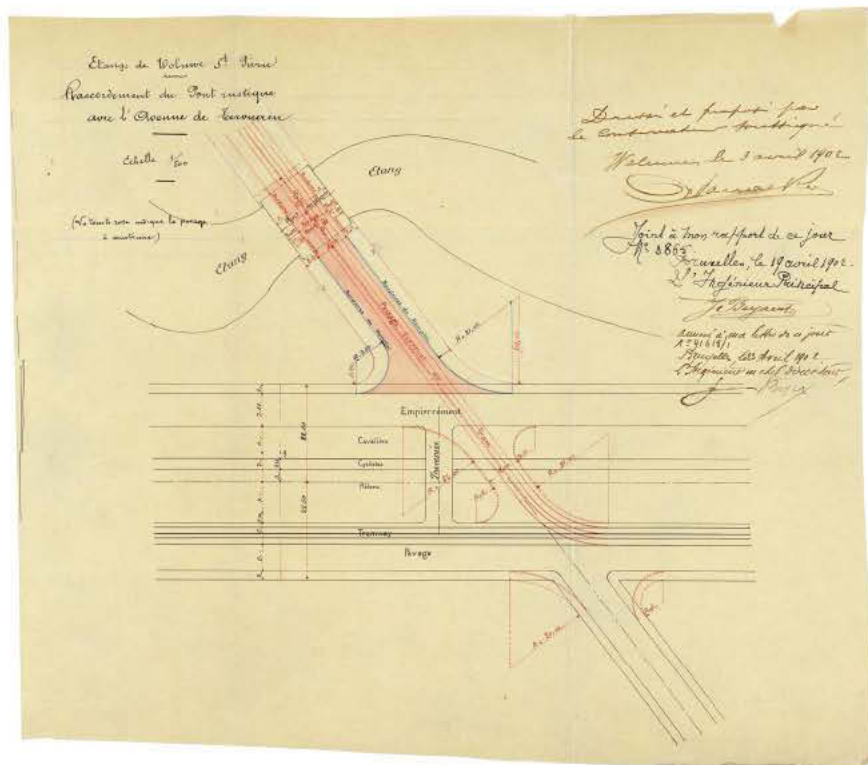
De spoorbrug en de waterval. Het sterke contrast tussen het pittoreske decor van de rotsen en de waterval enerzijds en de moderniteit van de spoorlijn anderzijds doet onmiskenbaar denken aan het Parc des Buttes-Chaumont in Parijs. (uitg. Nels / Officiële Commissie van Landschappen en Monumenten, Sint-Pieters-Woluwe, jaren 1930)

verz. Belfius Bank – Académie royale de Belgique © ARB – urban.brussels



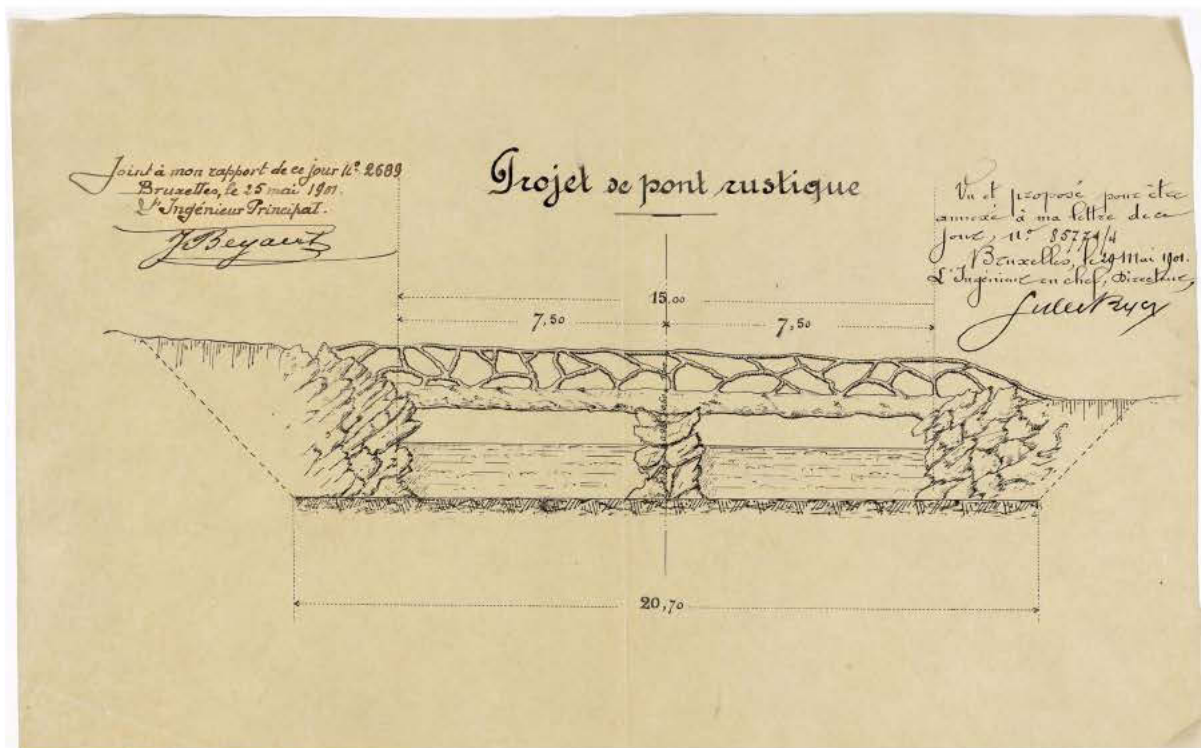
8  et 1  Huidig zicht. Herfst, winter, lente, zomer 2017-18.

A. de Ville de Goyet © urban.brussels



Vijvers van St-Pieters-Woluwe. Aansluiting van de rustieke brug op de Tervurenlaan.
 Plan getekend door de conservator van de Tervurenlaan, A. Van Acker, 3 april 1902. De vermelding 'passage éventuel du tram' (eventuele tramdoorgang) wijst erop dat het plan om een aftakking van de tramlijn op de Tervurenlaan tot binnen in het park te laten rijden in die periode wel degelijk overwogen werd.

© ARA



Ontwerp van de rustieke brug, getekend door de hoofdingenieur van Bruggen en Wegen,
J. Beyaert, 25 mei 1901.

© ARA

Bruxelles-Woluwe. — Étangs sur l'Avenue.

L. I. gner, B. — N. 46.



De rustieke brug.

verz. Belfius Bank — Académie royale de Belgique © ARB — urban.brussels



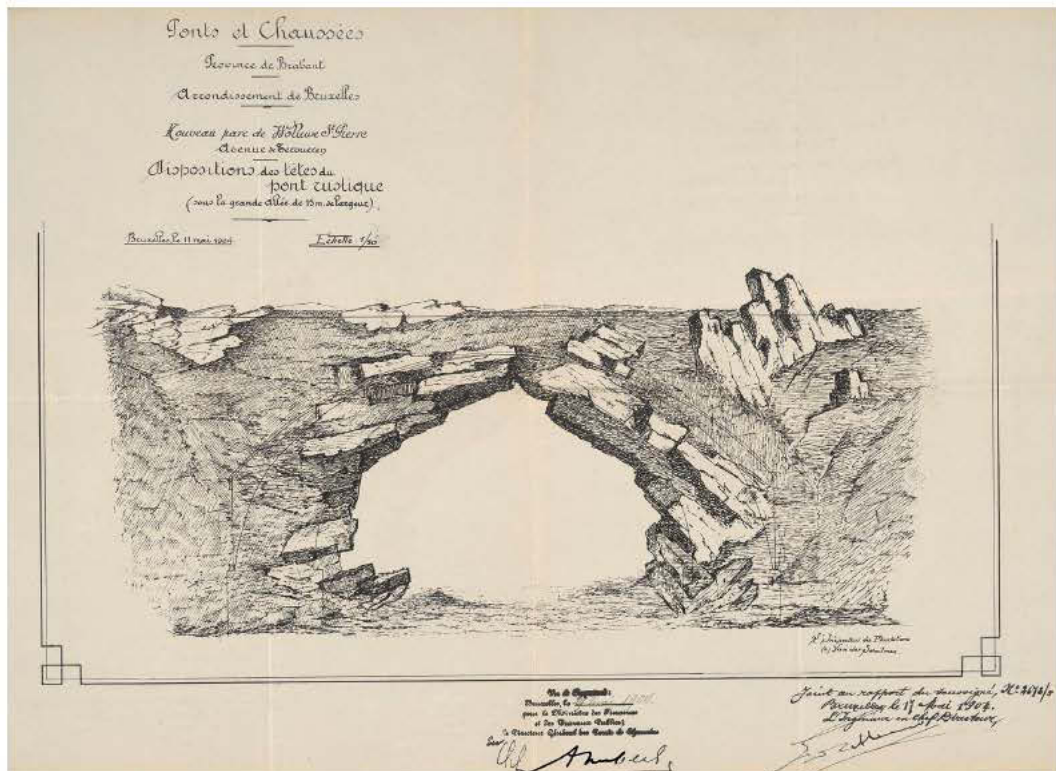
De rustieke brug. (Poststempel 1913)

verz. Belfius Bank – Académie royale de Belgique © ARB – urban.brussels



2 ✱ De rustieke brug vandaag. (2018)

A. de Ville de Goyet © urban.brussels



'Nieuw park van Sint-Pieters-Woluwe. Tervurenlaan. Opbouw van de landhoofden van
 de rustieke brug (onder de grote laan van 15m)', ontwerp van Louis Van der Swaelmen,
 11 mei 1904.

© ARA

Parc de Woluwé (Bruxelles). Le ravin et le pont rustique



Het ravijn en de Duivelsbrug. (uit: TEMMERMAN, C., d'HUART, T., 1897-1997. *Les 100 ans de l'avenue de Tervueren*, Sint-Pieters-Woluwe, 1997, p. 54)



3 * Huidig zicht. Herfst, winter, lente, zomer 2017-18.

A. de Ville de Goyet © urban.brussels

Van ongebreideld exotisme naar pre-ecologisch beplantingsconcept

Net als de stijl en het ontwerp dragen ook de beplanting en vegetatie van het Woluwepark de stempel van de twee landschapsarchitecten die het park ontwierpen.



1  Reuzenlebensboom.

A. de Ville de Goyet © urban.brussels

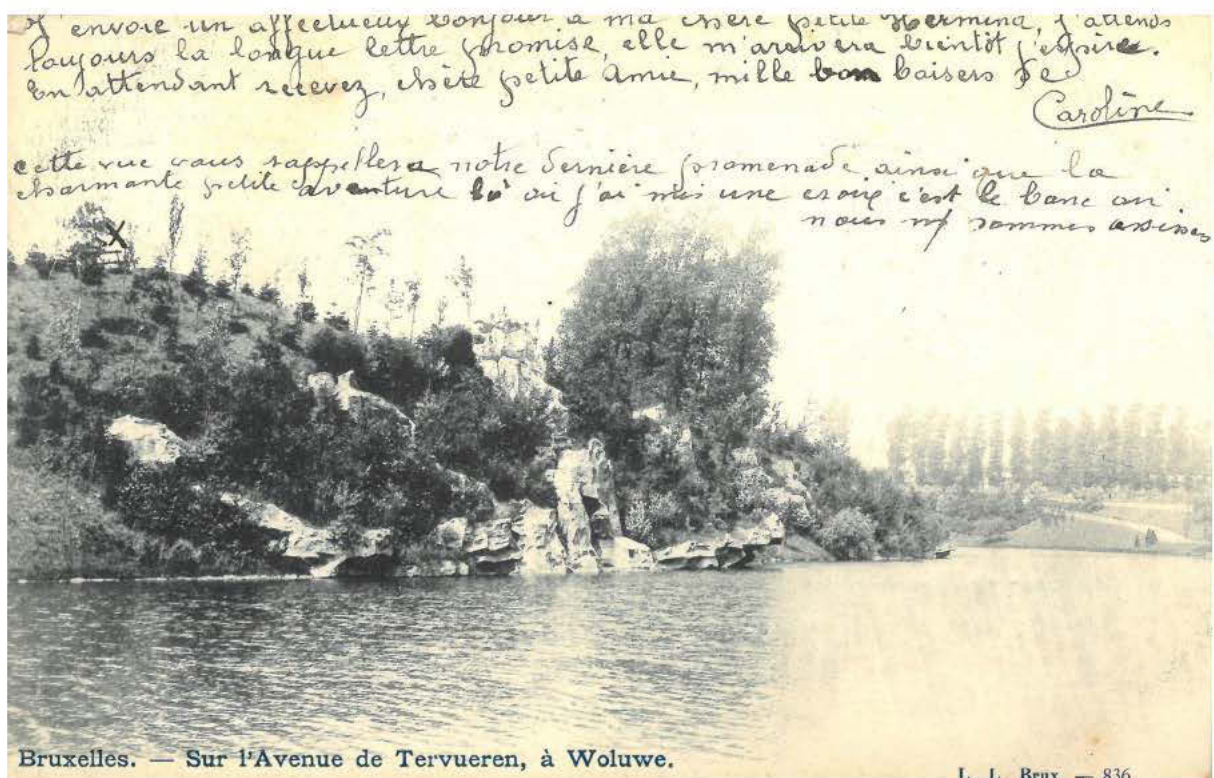
Op zoek naar decoratieve en landschapseffecten

In 1898 maakte Edmond Parmentier gebruik van een reis van Laîné naar Brussel om hem werken in uitvoering te tonen en het ontwerp voor de beplantingen van de Bemelsquare voor te leggen. De Franse landschapsarchitect ging, mits enkele aanpassingen, akkoord met dit ontwerp dat de aanplanting voorzag van enkele honderden sierbomen op de grasperken, met name diverse soorten coniferen waaronder 50 lorken en 50 thuja's, en lijsterbessen, een inheemse boomsoort met beperkte levensduur maar niettemin zeer gewaardeerd om zijn landelijk karakter, zijn witte bloemen en rode bessen. Een mooie reuzenlevensboom (*Thuja plicata*) is vandaag nog te bewonderen in de omgeving van de Bemelstraat.

In een verslag van november 1901 aan minister de Smet de Naeyer maakte hoofdingenieur van Bruggen en Wegen Jules Rycx gewag van “*de door de koning geformuleerde wens om de rotsen in aanbouw in de omgeving van de vijvers van Woluwe, langs de Tervurenlaan, met beplantingen te verfraaien*”. Deze kunstmatige rotsen, die uit het water van de lange vijver oprezen en zeer goed zichtbaar waren vanaf de laan, waren kort voordien vervaardigd door Jean Chapelle en werden onderbroken door golvingen in het terrein om de totaalindruk van een rustiek landschap te vervolledigen. De ingenieur vroeg toestemming om bij de kwekerij van Kalmthout de planten te bestellen die in een bijgevoegde lijst waren opgesomd en waren uitgekozen door de conservator van de Tervurenlaan, Adolphe Van Acker. Deze boomkwekerij, voorloper van het huidige arboretum van Kalmthout, werd in 1856 opgericht door Charles Van Geert en was befaamd om zijn exotische planten, met in het bijzonder zijn verzameling coniferen.

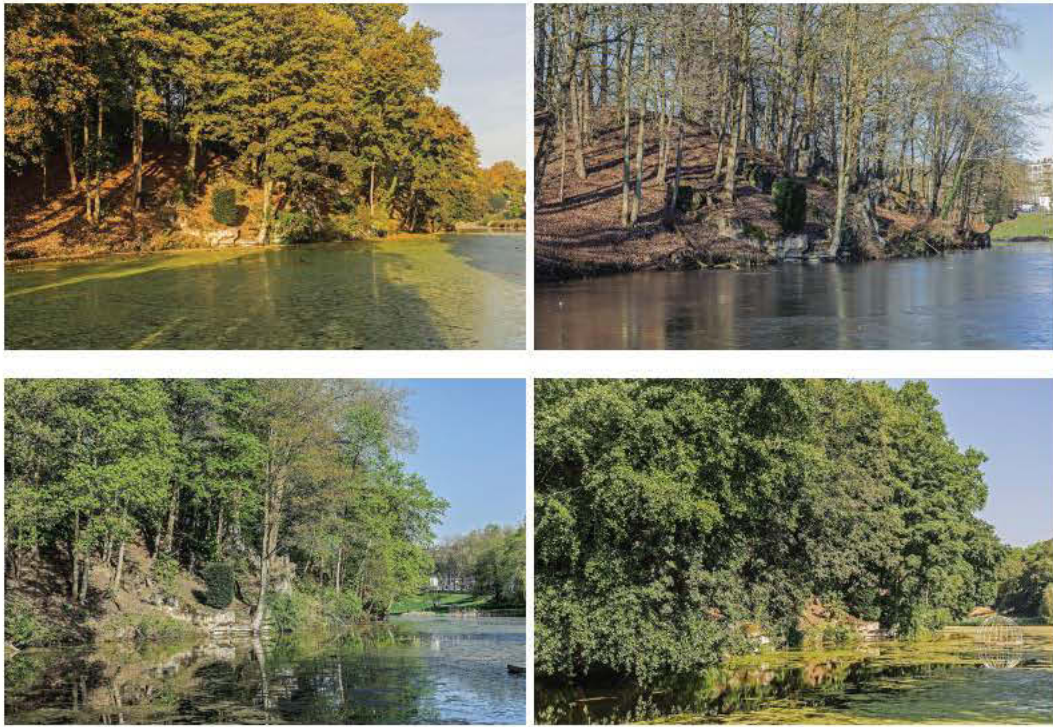
Op de lijst kwamen bijna uitsluitend exotische boomsoorten en tuinvariëteiten voor zoals Alpenden (*Pinus cembra*), honingboom (*Sophora japonica*), kerspruimenboom (*Prunus cerasifera* ‘Pissardii’) of valse Christusdoorn (*Gleditsia triacanthos*) voor de grasperken in de buurt van de rotsen, treurwilg (*Salix babylonica*) of moerascipres (*Taxodium distichum*) voor de wateroevers, Sabijnse jeneverbes (*Juniperus sabina* ‘*Tamariscifolia*’), hangend Chinees klokje (*Forsythia suspensa*), smalbladige olijfwilg (*Elaeagnus angustifolia*) en haagliguster (*Ligustrum ovalifolium*) voor de rotspartijen en hun onmiddellijke omgeving. Deze bomen en heesters waren vooral gegeerd om hun decoratieve kenmerken die voortvloeien uit hun groeiwijze (piramidaal, conisch, opstaande takken...), de kleur van hun bloemen, bladeren of vruchten, de kleurschakeringen van de blijvende en vallende bladeren, geur, enz. Sommige soorten uit deze lijst, zoals duindoorn, brem en heide, kwamen in onze streken in de natuur voor, maar enkel in zeer specifieke milieus die weinig overeenkomst vertoonden met de bodem en het

klimaat van het Woluwepark.



De rocailles langs de Lange vijver. Vanop een bank op de top van de heuvel kon men de rotsbeplantingen en de vijvers bewonderen. De plek is vandaag overdekt met een spontane begroeiing die het zicht belemmert. (uitg. L. Lagaert, poststempel 1908).

© verz. Odile De Bruyn



9  et 4  Huidig zicht. Herfst, winter, lente, zomer 2017-18.

A. de Ville de Goyet © urban.brussels

Eerbied voor de ‘wet van de natuurlijke leefomgeving van planten’

In december 1901 schreef Louis Van der Swaelmen aan Julien Beyaert dat minister de Smet de Naeyer gevraagd had om hem voortaan te raadplegen over de beplantingen aan de oevers van de nieuwe vijvers in Woluwe. Op basis van de lijst van Van Acker die hem was toevertrouwd, formuleerde Van der Swaelmen een aantal kritische bedenkingen en gaf hij een uitvoerige uiteenzetting van zijn eigen filosofie op het vlak van beplantingen, die indruiste tegen de gebruikelijke praktijken.

De landschapsarchitect vond dat zeldzame of sierplanten ongeschikt waren om rotspartijen te versieren en dat hiervoor alleen de zogenaamde rotsplanten in aanmerking kwamen, omdat men de natuurlijke habitat voor ogen moest houden. Zijn beschrijving, in een artikel van *La tribune horticole*, van de beplantingen van de grote waterval van het koninklijk domein van Ciergnon, omstreeks 1890 gebouwd door

Chapelle, is in dat opzicht veelzeggend: “*De kunstenaar heeft in deze massa stenen diepe holtes uitgespaard die gevuld zijn met aarde en waarin allerlei soorten heesters, buksboompjes, kerslaurieren, mahonia’s, coniferen en wintervaste planten overvloedig groeien, vervlochten met wilde wingerd en rozenstruiken*”. Hier werd een zuiver esthetisch effect nagestreefd zonder ook maar in het minst rekening te houden met de aanpassing aan het milieu.

Hoewel Van der Swaelmen niet perse gekant was tegen het gebruik van exotische planten – wat zeer typerend was voor de tuinarchitectuur onder Napoleon III en Leopold II en een afspiegeling vormde van hun imperiale en koloniale dromen – zou hij niettemin de kunst van de beplanting van parken en tuinen vernieuwen door oog te hebben voor de invloed van het milieu op de plantengroei en door de inheemse soorten in eer te herstellen. Hij distantieerde zich duidelijk van de zuiver esthetiserende praktijken van de ingenieurs en landschapsarchitecten uit de haussmanniaanse traditie, die inspeelden op de wensen van een nieuwe, rijke burgerij die tuk was op exotische en zeldzame planten en op spectaculaire effecten.



4 🌳 Gewone platanen die spontaan gegroeid zijn in de nabijheid van rotspartijen. Herfst, winter, lente, zomer 2017-18.

A. de Ville de Goyet © urban.brussels

Een geschrift van Louis Van der Swaelmen over de beplantingen van het park

“Vooreerst dient men een algemene regel in acht te nemen, afgeleid van een natuurwet en die de landschapsarchitect niet mag overtreden, zoniet doet hij zinloos werk en creëert hij een banaal, heterogeen en tegennatuurlijk resultaat. Dat is de wet van de natuurlijke leefomgeving van de planten. De dendrologie en de plantenkunde leren dat elke plant spontaan ontstaat en groeit in het milieu van zijn voorkeur waar hij alles vindt wat hij nodig heeft. Daaruit vloeit voor de landschapsarchitect de verplichting voort om de planten die hij gebruikt zo veel mogelijk in dezelfde leefomstandigheden te plaatsen als die van de plaats van oorsprong waar de planten van nature groeien. De verschillende habitats verlenen de planten bijzondere en specifieke kenmerken, naargelang ze afkomstig zijn uit vruchtbare en beschutte valleien, uit hoge, droge en steriele plaatsen of zonnige vlakten, schaduwrijke bossen, steile rotsen, enz. Ik som hier al deze details op om duidelijk te maken hoe nuttig het zou zijn om deze wet als leidraad te nemen voor hetgeen er nog te doen is [in het Woluwepark]. Hoe interessant zou het zijn niet meer overal dezelfde soorten te planten in laaggelegen zones, op hogere terreinen, op taluds en op rotsen. Alle beplantingen moeten samen een dominant karakter vertonen, geïnspireerd door het landschap waarin men ze plaatst, en dat karakter moet in harmonie zijn met het natuurlijke kader eromheen. Men kan niet om het even waar een bepaalde boom planten als men wil dat hij volledig tot zijn recht komt. Voor velen is de ratelpopulier een onaantrekkelijke boom, maar als hij met zijn wiegende top op het midden van een eiland of aan de rand van een vijver staat, ontstaat een prachtig effect en dat resultaat vloeit voort uit de harmonie die de natuur aan dat decor weet te geven. Dat komt omdat de boom hier op zijn juiste plaats staat want de leefomgeving van de ratelpopulier is aan de rand van het water. Hetzelfde geldt voor de beplantingen van rotsen. Men moet hier geen zeldzame of decoratieve planten kiezen die op hun plaats zijn in grasperken, in bosjes met gevarieerde heesters, goed in het zicht geplant aan de rand van een laan of langs een dreef in het park, of nog gegroepeerd op een grasperk waar deze sierplanten elk apart goed uitkomen. Om rotspartijen te versieren heeft men planten van alle afmetingen nodig: bomen, heesters, struiken, enz. Men moet een keuze maken uit de omvangrijke categorie die men rotsplanten noemt. Ze kunnen kruidachtig of houtachtig zijn, hangend of klimmend, rondom en tegen rotsmassieven of in spleten groeien, uit spleten te voorschijn komen, de stenen overwoekeren, zich hechten en vastgrijpen aan uitsteeksels en een wilde en pittoreske vegetatie vormen die de hele rots bedekt [...]. De waterrand en lage, vochtige en moerassige gronden lenen zich op hun beurt uitstekend voor talrijke soorten wilgen, populieren, elzen, essen en enkele andere soorten, alle afkomstig uit Europa, Azië of Noord-Amerika [...]. Voor de beplantingen van hoger gelegen zones komen vooral inheemse en exotische bossoorten in aanmerking, zowel bomen als een lagere begroeiing zoals kreupelhout [...]. Deze soorten bevinden er zich in hun natuurlijk kader, ze groeien snel, geven snel schaduw, vergen weinig onderhoud en zijn minder duur in aankoop.”

Al te vernieuwende ideeën?

Vanaf 1902 ontving de plantenkwekerij van Kalmthout grote bestellingen waarvan de gedetailleerde facturen bewaard worden in het Algemeen Rijksarchief. We stellen vast dat de aanbevelingen van Louis Van der Swaelmen weinig of niet werden gevolgd. De voorkeur ging uit naar de planten die op de lijst stonden van Van Acker. Sommige inheemse soorten zoals de ratelpopulier (*Populus tremula*), waarvan Van der Swaelmen de lof had gezongen, werden volledig genegeerd.

Vandaag treft men geen enkele plant meer aan van de oorspronkelijke lijst op de rotsen en hun omgeving. Gewone platanen (*Platanus x hispanica*) van respectabele leeftijd zijn het resultaat van een spontaan gegroeide vegetatie. Op de grasvelden rond de kleine vijver nabij de Bemelstraat staan wel nog een prachtige honingboom en een groepje kerspruimenbomen.

In de periode dat het gedeelte van het park dichtbij de Tervurenlaan werd beplant, waren de opvattingen van Louis Van der Swaelmen waarschijnlijk te vernieuwend om naar waarde te worden geschat en te zeer in strijd met Laîné's ideeën, die nog steeds de toon aangaven. Pas in de tweede fase van de aanleg van het Woluwepark zou de Belgische landschapsarchitect de gelegenheid krijgen om zijn ideeën in praktijk te brengen.



3 🌳 Japanse honingboom. Herfst, winter, lente, zomer 2017-18.

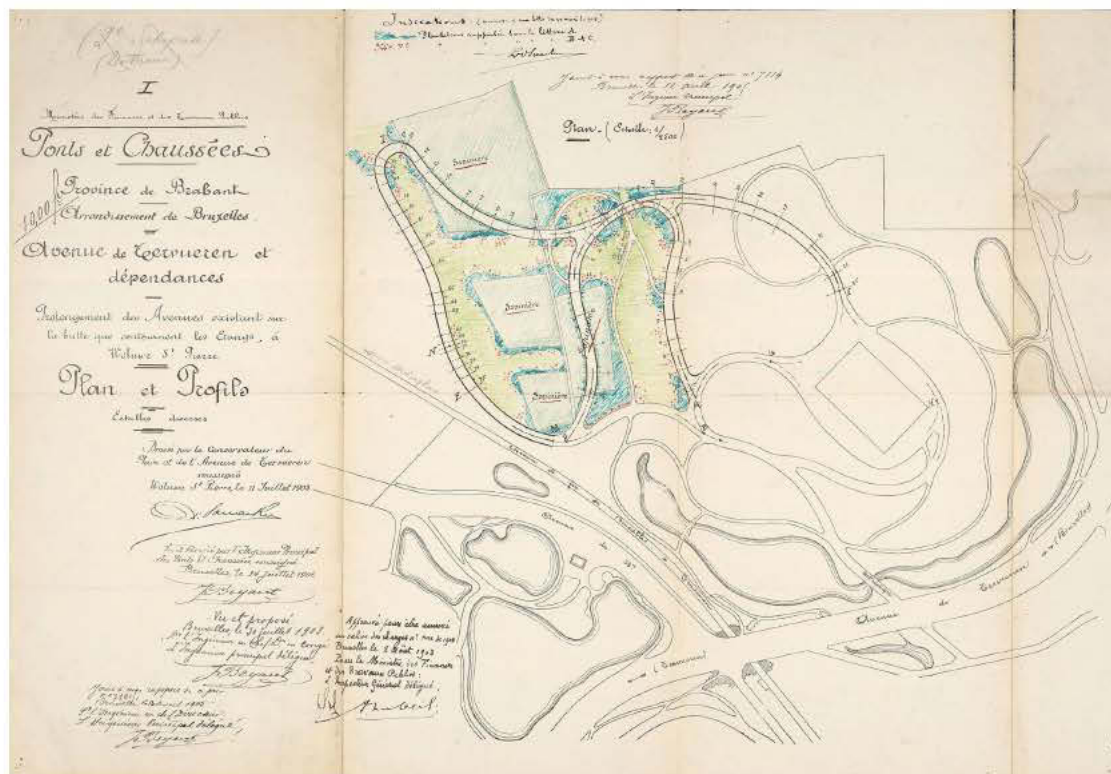
A. de Ville de Goyet © urban.brussels



2  Groepje Kerspruimenbomen. Herfst, winter, lente, zomer 2017-18.

A. de Ville de Goyet © urban.brussels

‘Een eenvoudige en landelijke site’



Plan van Louis Van der Swaelmen met aanwijzingen voor de uit te voeren beplantingen in de twee valleien rond de dennenbossen, 10 april 1905.

© ARA

Toen Van der Swaelmen vanaf 1904 vrij spel kreeg om de beplantingen van de hogere gedeelten van het Woluwepark –de delen grenzend aan de bestaande dennenbossen– zelf te kiezen, wou hij een uitgesproken contrast creëren tussen hoog en laag, zoals hij uitlegde in een ‘algemeen plan van aanleg voor de beplantingen van het nieuwe in aanleg zijnde park in Woluwe’ dat hij aan hoofdingenieur Beyaert voorlegde: “Zoals ik reeds hoger bondig gezegd heb, zouden alleen het hoogste punt en enkele secundaire toppen als volle massieven moeten worden uitgewerkt, evenals de ruimte tussen deze hoogten en de dennenbossen, ginds helemaal achteraan. Heel dat achterste gedeelte zou de bezoeker moeten kunnen doorwandelen langs wegen en paden in de schaduw van het bos, met uitzondering van hier en daar een open zicht op het omliggende landschap. De hellingen die uitgeven op de Tervurenlaan moeten worden uitgerust met kleinere bomengroepen of massieven, afwisselend dicht en luchtig van samenstelling, maar altijd, ik herhaal het, weinig uitgestrekt, zodanig dat vanaf de laan, op welk punt men ook staat, de blik steeds kan reiken tot aan de toppen en verder tot aan de horizon waar zich her en der prachtige taferelen aftekenen.”

Voor de twee valleien rond de dennenbossen vond hij dat de beplanting er het

natuurlijke karakter van de plek moest eerbiedigen en dat dit gedeelte van het park een site moest worden die bijna uitsluitend zou worden beplant met altijd groene bomen en heesters: *“De hele flora van de ‘evergreens’ waar men aan de overkant van het Kanaal zo van houdt, zou voor de eerste keer in ons land worden geïntroduceerd in voldoende uitgestrekte massa’s om een altijd groen park te vormen en dat op een punt van het terrein dat zich uitstekend leent voor dat doel.”* Op de lijst van coniferen waaraan hij de voorkeur gaf, stonden onder andere inheemse en exotische bosnaaldbomen, siernaaldbomen en rustieke altijd groene heesters die bestand waren tegen ons klimaat, Californische mammoetbomen en reuzensequoia’s (*Sequoiadendron giganteum*), waarvan vandaag nog altijd een prachtig exemplaar te zien is.



5  Mammoetboom. Herfst, winter, lente, zomer 2017-18.

A. de Ville de Goyet © urban.brussels

De evolutie in het gebruik en de perceptie van het park

Na de voltooiing van de aanleg van het park van Woluwe rees onvermijdelijk de vraag naar het praktische nut van deze grote groene ruimte, afgezien van zijn eerste functie om de hoofdstad te verfraaien.

Een aarzelend begin

De eerste jaren na de aanleg lag de bestemming van het nieuwe park nog niet duidelijk vast. Een van de ideeën was om het te gebruiken als tentoonstellingsruimte, zoals de twee parken aan beide uiteinden van de Tervurenlaan, respectievelijk het Jubelpark en het park van Tervuren. Zo dacht men er in 1906 aan om hier de toekomstige Tentoonstelling van Brussel 1910 te houden, maar dat project werd vrij snel afgevoerd ten voordele van de wijk Solbosch in Elsene, tot grote woede van het gemeentebestuur van Sint-Pieters-Woluwe dat een prachtige kans voor de ontwikkeling van de gemeente aan zijn neus zag voorbijgaan.

De aarzelingen over het gebruik van het park waren een goede zaak voor herders en schapenhandelaars. Vanaf 1906 en tot in de jaren 1930 kregen zij toelating om hun kuddes op de weiden van het park te laten grazen.

Historica Claire Billen, die wees op het bestaan van gelijkaardige praktijken in het park van Vorst in de jaren 1880, toonde in een artikel aan dat in uitgestrekte ruimten met grasperken en bomen in de nabijheid van sterk landelijk gebleven gemeenschappen, rurale en economische gebruiken doorgaans nog een tijdlang de overhand behielden op ontspanning en plezier. De opmars van die laatste functies vergde wat tijd, vooral onder de arbeidersklasse die toen nog niet echt de gewoonte had om in parken te gaan wandelen en er het landschap te bewonderen.



Schape met hun herder in het park van Woluwe (opname F. Walschaerts, Brussel, poststempel 1921).

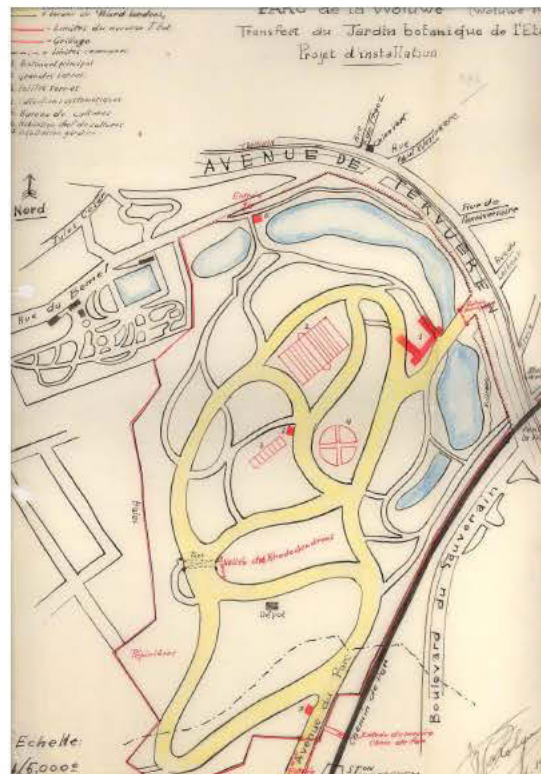
verz. Belfius Bank — Académie royale de Belgique © ARB — urban.brussels



Schapen in het park van Woluwe (Uitg. Henri Georges, Brussel).

verz. Belfius Bank – Académie royale de Belgique © ARB – urban.brussels

Een Nationale Plantentuin in Woluwe?



Plan voor de installatie van de Nationale Plantentuin in het Woluwepark, bijlage bij een verslag van Walter Robyns, september 1935. In het kader van dit project voorzag men enkele nieuwe gebouwen (in het rood op het plan): een 'hoofdgebouw' nabij de hoofdingang aan de kant van de Tervurenlaan, 'grote serres' op het plateau waar later het sport- en gezinscentrum zou worden gevestigd, 'kleine serres' en drie dienstgebouwen. Een groot bloemperk dat de systematische verzamelingen zou bevatten, was eveneens voorzien. De macadamwegen (in het geel op het plan) moesten worden afgezoomd met 'mixed borders'. (In permanente bruikleen bij het Agentschap van de Plantentuin van Meise).

verz. Belgische Federale Staat

De onzekerheid over de bestemming en het behoud van het park blijkt ook uit meerdere projecten, die tussen 1906 en 1937 het licht zagen, om er de Nationale Plantentuin in onder te brengen. In het stadscentrum leed de plantentuin immers aan plaatsgebrek en ging hij gebukt onder de toenemende vervuiling.

In 1935 hield directeur Walter Robyns een vurig pleidooi voor de verhuizing van zijn plantentuin omdat die geamputeerd dreigde te worden door de nakende aanleg van de Noord-Zuidverbinding. Er bestond echter geen eensgezindheid over dat initiatief, vooral bij de natuurbeschermingsverenigingen, en het idee kreeg veel kritiek in de pers. In februari 1937, kort voor zijn dood, publiceerde René Stevens in *Le Soir* hierover een zeer kritisch artikel. Hij gaf bij die gelegenheid interessante informatie over de evolutie van het park en het uitzicht dat het in die jaren

had. Volgens hem had de groene ruimte van Leopold II zijn maturiteitsfase bereikt omdat de bomen stilaan volgroeid waren. Anderzijds begon het park bekender te worden bij het publiek en trok het steeds meer bezoekers aan. Het werd voornamelijk bezocht door ouders met kinderen die voor het merendeel afkomstig waren uit de oostelijke wijken van de hoofdstad. Behalve om er te wandelen, kwamen de ouders er ook graag omdat hun kinderen er veilig konden ravotten op de grasperken, die beschouwd werden als ‘groene stranden’. René Stevens wees er ook op dat het park een geheel vormde met de Tervurenlaan en daardoor de herinnering aan Leopold II levendig hield, meer dan een standbeeld dat zou kunnen. In zijn ogen bedreigde de verhuizing van de plantentuin het Woluwepark niet alleen in zijn architectuur maar vooral in zijn rol van openbaar park, aangezien een plantentuin zich sowieso alleen tot enkele specialisten richtte.

In diezelfde periode waarschuwde de krant *Le Peuple* zijn lezers dat de gronden rond het park (met name de wijk Vogelzang in de jaren 1920) het voorwerp uitmaakten van vastgoedspeculatie.

Het park viel nochtans ook in de smaak bij de arbeidersbevolking, en er was een goede mix van bezoekers aanwezig. De omvorming tot plantentuin dreigde aan dit alles een einde te maken: *“Gedaan voor de arbeiderskinderen om zich in sport en spel uit te leven op de gezonde hoogten van het park. Men gaat er serres bouwen over een afstand van wel meer dan 180 meter. Gedaan met de zondagse uitjes voor de gezinnen van arbeiders en bedienden. De grasperken waar vader en moeder plezier maken met hun kinderen, zullen veranderen in bloemperken die er niet op hun plaats zijn.”*

De tekst van de signalisatieborden die in 1905 aan de ingangen van het park werden geplaatst, luidde als volgt: *“Dit park werd aangelegd voor het plezier van het publiek en staat onder zijn toezicht. Het is verboden de massieven te betreden en de bomen of planten aan te raken”*. Het was dus absoluut niet verboden de grasperken te betreden, in tegenstelling tot sommige strenge reglementen tijdens het Tweede Keizerrijk in Parijs. Daar hadden de nieuwe groene ruimten vooral de burgerij uit de omgeving aangetrokken en was de oorspronkelijke sociale functie van openbaar park in de verdrukking geraakt. In een artikel van *Le vingtième siècle* weerlegde Walter Robyns de scherpe kritiek die hij had gekregen. Zo zou de verhuizing van de Plantentuin ervoor zorgen dat in het Woluwepark alle autoverkeer zou worden verboden. Sinds de beginjaren waren verschillende lanen immers met macadam bedekt en opengesteld voor auto's, wat tot wrijvingen leidde. In 1923 had een gemeentereglement het autoverkeer tussen 12 en 22 uur moeten verbieden omdat de auto's door hun overdreven snelheid de veiligheid van de andere parkgebruikers in gevaar brachten. De directeur stelde de bezoekers ook gerust over het gebruik van de grasvelden in het park. Die langs de Tervurenlaan zouden niet verdwijnen voor de aanleg van de plantentuin maar

zoals voorheen voorbehouden blijven voor spelende kinderen en picknicks. Het serrepaais zou op het plateau komen waar intussen private voetbalterreinen waren aangelegd.

Het project voor de verhuizing van de Plantentuin bedreigde eerder het gebruik van het Woluwepark en de perceptie die het publiek ervan had, dan zijn uitzicht en tastbare kenmerken. De toevoeging van enkele gebouwen, serres en plantenverzamelingen zou het uitzicht van deze groene ruimte inderdaad niet ingrijpend gewijzigd hebben. Of zoals René Stevens het stelde: *“Zelfs omgevormd tot plantentuin zou het Woluwepark een deel van zijn aantrekkingskracht behouden, maar het zou niet meer voor hetzelfde publiek zijn. Kinderen die zich moeten kunnen uitleven en ravotten zouden er niet meer komen. Evenmin als zij die er tot rust willen komen tijdens een wandeling en volledige ontspanning zoeken. Zulke mensen ontvluchten immers alles wat kunstmatig is en dat is een plantentuin nu eenmaal altijd.”*

De natuurverdedigers wonnen uiteindelijk het pleit, want het project werd afgeblazen en de Plantentuin werd in de volgende jaren geleidelijk overgebracht naar Meise. De vrij droge grond van het Woluwepark leende zich trouwens niet goed voor het kweken van planten.



De volwassen vegetatie van het park, jaren 1930.

© verz. Odile De Bruyn



Een vader en zijn zoontje voederen de zwanen in het park. Foto van Jacques Hersleven, 1930.

© KIK-IRPA - Brussel



Schaatsen in het Woluwepark. Foto van Jacques Hersleven, 1930.

© KIK-IRPA - Brussel



Een vallei in het park. (uitg. Nels / Officiële Commissie van Landschappen en Monumenten, Sint-Pieters-Woluwe, jaren 1930)

verz., Belfius Bank – Académie royale de Belgique © ARB – urban.brussels



Een vallei in het park. Un vallon dans le parc. 10  Huidig zicht. (in de tegenovergestelde richting van de postkaart).

A. de Ville de Goyet © urban.brussels



Wandelaars op de grasperken van het park. (uitg. Nels, Brussel, poststempel 1912)

verz. Belfius Bank – Académie royale de Belgique © ARB – urban.brussels



Wandelaars op de grasperken van het park. In het park was ook een ambulante
ijsjesverkoper aanwezig. Op de achtergrond, aan de overkant van de Tervurenlaan,
herkent men het chalet Parmentier. (uit: GROMORT, G., *L'art des jardins*, dl. II, Parijs,
1934, pl. CXXX)

© KBR

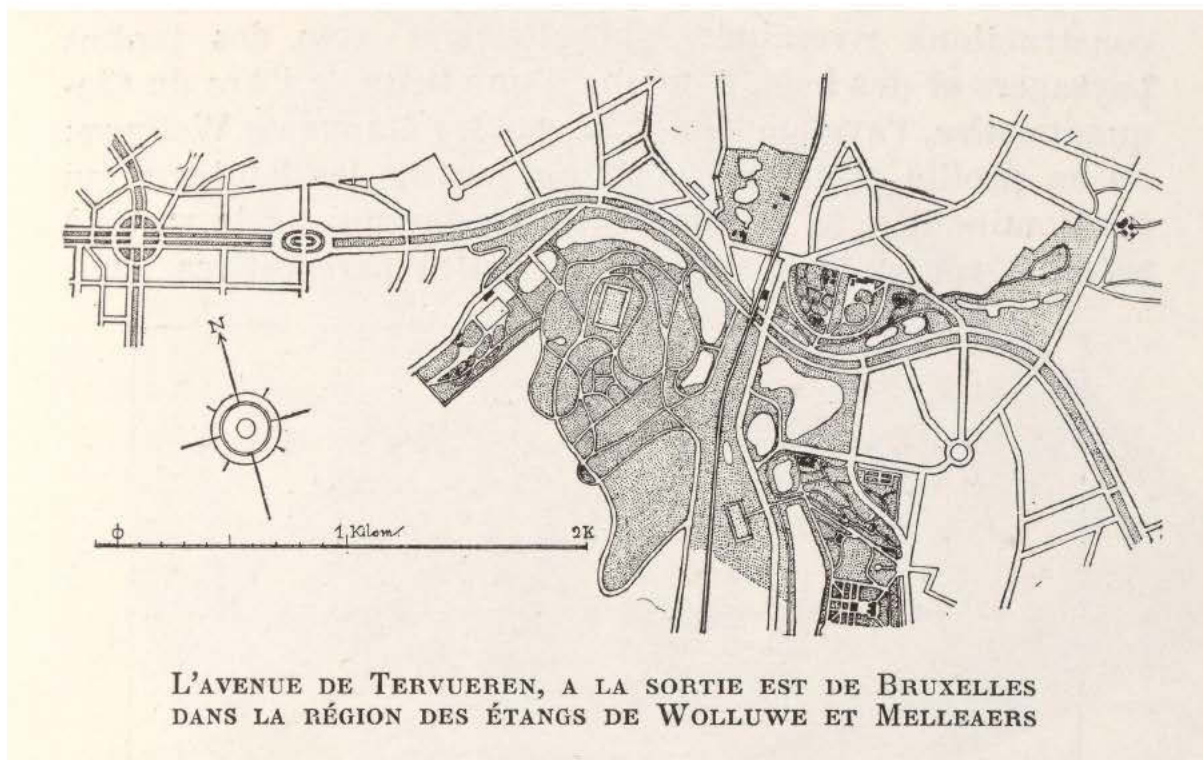
Meningen van experts

In Frankrijk werd de aanleg van de Tervurenlaan en het Woluwepark zeer lovend onthaald in kringen van architecten. In zijn boek *L'art des jardins*, gepubliceerd in Parijs in 1934, vond de Franse architect Georges Gromort de *'gordel van parken verbonden door imposante lanen'* rond Brussel *'een van de meest opmerkelijke stedenbouwkundige initiatieven van zijn tijd en, het mag gezegd, een van de meest geslaagde'* en de Tervurenlaan een van de meest briljante van al deze realisaties. Over de vijvers schreef hij: *"men heeft de kans volop benut om de naar het zuiden gerichte hoogten in parkvorm aan te leggen. Op die manier is men erin geslaagd op dat deel van het parcours perspectieven te creëren van een prachtige weidsheid waarop landschapsparken slechts zelden aanspraak kunnen maken"*. In 1952 verwees historicus Pierre Lavedan naar de Tervurenlaan en het Woluwepark in zijn *Histoire de l'urbanisme*: *"[...] de Tervurenlaan, die er kwam dankzij Leopold II, is verankerd aan de stad door de Triomfboog van het Jubelpark en loopt naar het park van Tervuren langs een schitterend tracé, nu eens te midden van beplantingen en grasperken, dan weer langs vijvers of onder de grote bomen van het Zoniënwoud."*

In België daarentegen, werd er van meet af aan kritiek geleverd op het zeer Franse en kunstmatige karakter van het park. In 1907 kon men in een publicatie, afkomstig uit kringen van natuurverdedigers die dicht bij de Brusselse oud-burgemeester Charles Buls stonden, lezen dat het schilderachtige en natuurlijke karakter van de omgeving van Brussel er sinds een twintigtal jaar voortdurend op achteruitging door de gezamenlijke actie, negatief in dit geval, van de beschaving en de vooruitgang: *"de Woluwevallei, bij de monding in Oudergem, wordt onvermijdelijk versperd door de nieuwe Tervurenlaan en door het talud van de spoorweg met zijn artistieke rotsen in namaakchocolade."* Nog in 1931 beoordeelde landschapsarchitect Jules Buyskens, inspecteur van beplantingen van de Stad Brussel, de stijl van het oorspronkelijke park als verouderd en zelfs decadent: *"deze decadentie kwam tot uiting in een al te conventionele manier om beplantingen te groeperen en de bodem te modelleren tot steeds dezelfde glooiingen, in één woord: deze stijl was ten prooi gevallen aan een vreselijke routine waaruit elk werkelijk origineel en artistiek idee gebannen leek."*

Deze negatieve beoordelingen zouden echter met de tijd milder worden. In 1937, toen er sprake van was om de Nationale Plantentuin naar het Woluwepark over te brengen, nam dezelfde Jules Buyskens de verdediging van het park op zich, *"zo populair geworden [...] en dat net nu karakter begint te krijgen dankzij de jaren die over het werk van Leopold II zijn heengegaan en waardoor de beplantingen nu een respectabele ontwikkeling*

kennen". In de loop van de jaren hadden de door Van der Swaelmen uitgevoerde beplantingen zich inderdaad flink ontwikkeld en zo de nogal stereotiepe kenmerken afgezwakt van de Second Empire-parkstijl, die Jules Buyssens, een van de drijvende krachten van de beweging *Nouveau Jardin Pittoresque*, verafschuwde.



Tracé van de Tervurenlaan in de omgeving van de vijvers. (uit: GROMORT, G., *L'art des jardins*, dl. II, Parijs, 1934, p. 137)

© KBR

De sportfunctie van het park

In 1903 waren er grondwerken uitgevoerd om een platform aan te leggen op de heuvel die door de vijvers werd omringd. Op dat ogenblik had men de bedoeling om hier een groot gebouw neer te zetten dat dienst moest doen als feestzaal of casino. Het project werd echter nooit gerealiseerd en pas na de Eerste Wereldoorlog vonden private voetbalclubs de weg naar deze plek, hoewel de infrastructuur toen nog zeer beperkt was (slechts één voetbalveld). Na de Tweede Wereldoorlog vatte de personeelsdirecteur van het ministerie van Openbare Werken, Léon Servais, het idee op om op het plateau van het park een sport- en gezinscentrum op te richten dat prioritair voorbehouden zou zijn voor het personeel van Openbare Werken, maar ook toegankelijk zou zijn voor alle staatsambtenaren. Een woonwagen deed aanvankelijk dienst als kleedkamer voor de voetbalclubs. Omstreeks 1948 werd een houten chalet gebouwd als clubhuis en werden twee tennisvelden aangelegd. Onder impuls van Jean Legros, lid van het centrum en atletiektrainer van de nationale vrouwenhockeyploeg, werd in 1953 een damesteam voor grashockey opgericht. Kort nadien volgde een mannenteam, een kadettenteam en een scholierenteam. In 1964 won de *Park Hockey Club Woluwe* de Beker van België. In 1966 werd een nieuw clubhuis gebouwd naar de plannen van een architect van het ministerie van Openbare Werken, Henri Gilles. Door haar groeiende reputatie lokte de hockeyclub steeds meer toeschouwers, waardoor ze in 1981 moest verhuizen. Het sportcentrum wordt vandaag uitgebaat door de gemeente Sint-Pieters-Woluwe. Het staat open voor iedereen, telt negen tennisvelden, een voetbalveld, een hockeyveld en een speeltuin voor kinderen.



Het vrouwenhockeyteam, met op de achtergrond het houten chalet dat als clubhuis diende.

verz. M. Legros

De instandhouding van het park: oude en nieuwe uitdagingen

Het koninklijk besluit ter bescherming als landschap van het park van Woluwe –een groene ruimte die zich voor het grootste deel op het grondgebied van Sint-Pieters-Woluwe maar ook op dat van Oudergem bevindt– dateert van 8 november 1972. De artificiële elementen van het park, kenmerkend voor de landschapsaanleg van het einde van de 19de en het begin van de 20ste eeuw, zoals de vele rocailles, motiveerden deze procedure, net als de natuurlijke en seminatuurlijke aspecten die er, minstens gedeeltelijk, een echt bospark van maken, gelegen in een uiterst groene sector van het Brussels gewest, de Woluwevallei, en in de nabijheid van het Zoniënwoud. De groene zone van Woluwe maakt vandaag als ‘speciale beschermingszone’ (SBZ) deel uit van het Natura 2000-netwerk onder de benaming ‘Zoniënwoud met bosrand, aangrenzende bosgebieden en Woluwevallei’. In een tijd dat de toenemende verstedelijking en de klimaatverandering de natuurlijke habitats in gevaar brengen, heeft het Europees netwerk Natura 2000 als doel de diversiteit van deze gebieden te vrijwaren en de ongerepte fauna en flora ervan te beschermen. Het verzoenen van de doelstellingen verbonden aan het behoud van het beschermd landschap met deze die voortvloeien uit de aanwijzing als SBZ Natura 2000 is een delicate kwestie waarop het huidige parkbeheer een antwoord probeert te geven.

De pioniersrol van de KCML in het behoud van het park

Vanaf 1970 zette de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen (KCML) de procedure in gang voor de bescherming van het park van Woluwe. Ze was van oordeel dat de groene ruimten van het Brussels gewest een van zijn belangrijkste troeven vormden en stelde vast dat deze in toenemende mate bedreigd werden door de aanleg van nieuwe of de verbreding van bestaande wegen, het graven van tunnels en andere werken. De ongelukkige voorbeelden van de verminking van de Kruidtuin, in twee gesneden door een brede laan, de inkrimping van het lage gedeelte van het Park van Brussel voor de verbreding van het Paleizenplein en de bouw van de ITT-toren in de onmiddellijke nabijheid van de Ter Kamerenabdij lagen nog vers in het geheugen. De Commissie stelde daarom de bescherming als landschap voor van tien Brusselse parken, waaronder het park van Woluwe. Doel was niet om de bestaande toestand definitief te bevriezen maar om voor elke wijziging en in het bijzonder elke verkleining van deze groene ruimten eerst het advies in te winnen van dit orgaan. Om de bescherming van het park van Woluwe te wettigen stelden experts verslagen op die zowel betrekking hadden op het historische belang als op de artistieke en landschappelijke aspecten, de waarde van de beplantingen, het architecturale belang van de tracés en de bebouwing en de stedenbouwkundige kenmerken.



Leefmilieu Brussel, de beheerder van het park, heeft zeer recent een aantal studies en expertises laten uitvoeren om een beheerplan op te stellen. Het gaat o.a. om een historische en landschapsstudie (Odile De Bruyn, Benoit Fondu (Fondu Landscape Architects) en Driekwart Groen), een fyto-sanitaire studie (Eurosense) en een studie van de bosmassieven (Olivier Baudry). Het beheerplan wil de eisen voor het behoud van het erfgoed, vastgelegd in het beschermingsbesluit van 1972, verzoenen met de richtlijnen voor de bescherming van de natuur en de ontwikkeling van de biodiversiteit die inherent zijn aan een Natura 2000-gebied. Zo worden de grasvelden de laatste jaren niet langer alleen met de grasmaaier onderhouden maar ook gemaaid met de zeis. De eerste praktijk is gericht op het behoud van open ruimten met hun vrije doorzichten, duidelijke omtreklijnen en landschappelijke totaaleffecten. De tweede wordt voornamelijk toegepast rond de vijvers en aan de randen van de massieven (overgangsruidten tussen de boommassieven en de grasperken). Ze bevordert het ontstaan van habitatzones voor fauna en flora en is respectvoller voor het leefmilieu. Daarbij zorgt men vanaf het massief tot aan het gemaaide grasperk voor een gradatie in de visuele effecten en in de ecologische rijkdom, door het aantal jaarlijkse maaibeurten aan te passen (van één tot drie). Wat de bosmassieven van het park betreft, houdt het

huidige beheer geleidelijk aan meer rekening met de doelstellingen van Natura 2000. Hoewel de groenmassa's, vormen en kleuren van het landschap dat eind 19de - begin 20ste eeuw gecreëerd werd in de mate van het mogelijke worden behouden, net als de merkwaardige bomen – zowel de inheemse als de exoten die een grote sierwaarde hebben en zowel de bomen binnenin als aan de rand van de massieven –, schrikt men vandaag niet terug voor grootschalige uitdunningen, niet alleen om de veiligheid van de bezoekers te garanderen op basis van fytosanitaire studies en een regelmatige followup op het terrein, maar ook om meer ecologische redenen, aangezien een te grote densiteit (te veel schaduw) het natuurlijke regeneratieproces en de ontwikkeling van een onderhoutvegetatie in de weg staat.

De positieve effecten van het nieuwe beheer zijn reeds merkbaar op het vlak van de biodiversiteit. In tegenstelling tot wat men helaas op vele andere plaatsen vaststelt, is het aantal diersoorten in het park van Woluwe, met name de vogels, de laatste jaren sterk toegenomen dankzij de grote diversiteit aan biotopen (vochtige milieus, groot aantal oude loofbomen, enz.). De maatregelen die nodig zijn om het artistieke en landschappelijke erfgoed in stand te houden, kunnen soms echter ook de – minstens tijdelijke – verdwijning van sommige soorten meebrengen. Bij wijze van voorbeeld kunnen de reiniging en de restauratie van de zeer mooie rocailles van het Woluwepark, onmisbaar om hun behoud te verzekeren, schadelijk zijn voor bepaalde relatief zeldzame planten die er groeien (Bryophytes...). Voor deze complexe uitdaging bestaat vandaag geen duidelijke, definitieve consensus over de wijze waarop ze aangepakt moet worden, maar elke interventie wordt geval per geval bekeken. Men zou tot een compromisoplossing kunnen komen door de behandelingen te vermijden op de delen van de rocailles die met planten zijn begroeid. De zorg voor het historische erfgoed enerzijds en de bescherming van het biologische erfgoed anderzijds, zijn overigens slechts zelden volledig onverzoenbaar en kunnen elkaar zelfs wederzijds versterken. Zo droeg de bescherming als landschap in 1972, waardoor het hele park werd gevrijwaard tegen de

plannen van vastgoedpromotoren, er toe bij om – lang voordat er sprake was van biodiversiteit – sommige diersoorten in stand te houden die een minimum aan ruimte nodig hebben om te overleven. Om de landschappelijke krachtlijnen van de groene ruimte en het esthetische genoegen van de bezoekers blijvend te verzekeren, lijkt het door de veroudering van sommige bomen wenselijk om de natuurlijke regeneratie van de boommassieven te bevorderen. Het doel hierbij is het voortbestaan van de massieven te verzekeren door zachte aanpassingen die hun uitzicht weinig aantasten, eerder dan een harde 'restauratie' door te voeren (voorafgegaan door een volledige kap) van de oorspronkelijke beplantingen. Bij laatstgenoemde ingreep zouden de kansen op succes trouwens miniem zijn aangezien de bodem aanzienlijk

armer geworden is sinds het ontstaan van het park. Ten slotte mag men niet vergeten dat het park van Woluwe, ooit aangelegd in een landelijke omgeving, lange tijd een weidegebied met een ruraal uitzicht bleef, ondanks de tracés met afgetekende lijnen in zijn lage gedeelte. Door de zones waar het gras kort gemaaid wordt te verkleinen, gaat men enigszins in tegen een esthetiserende visie en tegen de Franse en rationele geest van het oorspronkelijke park, maar staat men misschien niet zo veraf van een respectvolle houding tegenover de historische authenticiteit als op het eerste gezicht lijkt. Dat alles illustreert de grote moeilijkheid om een historisch park, een ‘levend monument’ zoals het Charter van Florence het omschrijft, op gepaste wijze te beheren.



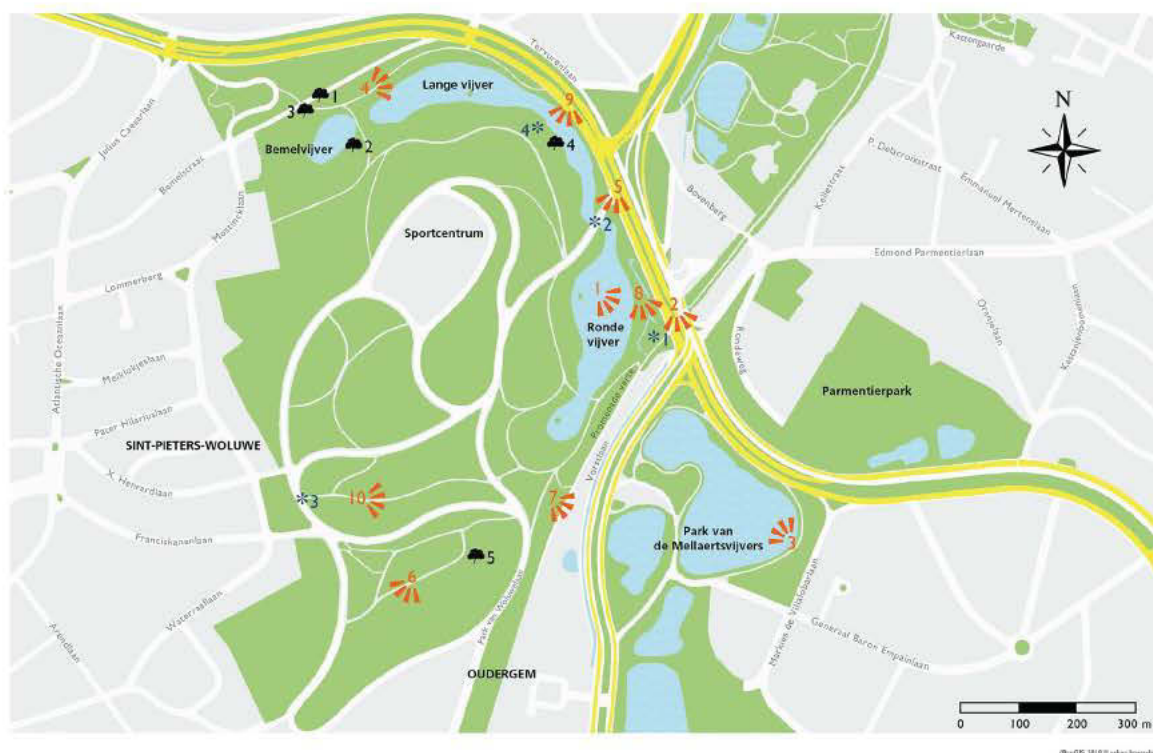
Plan met de plaatsen waar vandaag bomen gerooid worden in het park. Beheer op basis van een rotatie van zes jaren. Het gehele park omvat dus 6 rooizones.

© Brussel Leefmilieu



Het gras wordt machinaal en met de zeis gemaaid.

É. Stoller © urban.brussels



Points de vue

- 1 Zicht op de passerelle die de spoorwegbrug verving
- 2 Zicht op het park van de Mellaertsvijvers
- 3 Zicht op de Mellaertsvijvers
- 4 Zicht op de Bemelsquare en de Lange vijver
- 5 Zicht op de rustieke brug en de Lange vijver
- 6 Zicht op een vallei van het park
- 7 Zicht op de Mellaertsvijvers vanaf de spoorweg
- 8 Zicht op de passerelle en de waterval
- 9 Zicht op de rotspartijen van de Lange vijver
- 10 Zicht op een vallei van het park

Rocailles

- 1 Waterval
- 2 Rustieke brug (Lange vijver)
- 3 Rustieke brug (ravijn)
- 4 Rotspartijen Lange vijver

Merkwaardige bomen

- 1 Reuzenlebensboom
- 2 Kerspruimenbomen
- 3 Japanse honingboom
- 4 Gewone platanen
- 5 Mammoetboom

Beknopte bibliografie

Archieven

Gemeentelijke archieven van Sint-Pieters-Woluwe, Register van de beraadslagingen van de gemeenteraad.

Archief van het OCMW van Brussel, Fonds *Conseil des hospices et secours*, Eigendommen, Overdrachten en Fonds Sint-Janshospitaal.

Archief van de families Willems de Laddersous en d'Huart.

Algemeen Rijksarchief, Fonds Administratie Bruggen en Wegen, Algemene Directie der Wegen.

Archief Plantentuin Meise.

Archief Koninklijk Paleis.

Bibliografie

Aspects de la nature et de la cité, Éditions de Durendal, Brussel, 1907.

BILLEN, C., «Du projet urbanistique idéal aux réalités de terrain. Le cas exemplaire du parc de Saint-Gilles-Forest dans l'agglomération bruxelloise», in JAUMAIN, S., LINTEAU, P.-A. (dir.), *Vivre en ville. Bruxelles et Montréal aux XIX^e et XX^e siècles*, Brussel, 2006, p. 203-216 (Études canadiennes, 9).

Bulletin trimestriel de la Ligue des Amis de la Forêt de Soignes, jg.18, nr. 2, 2de trimester 1937, p. 632-634.

BUYSENS, J., «Évolution de l'art des jardins depuis un siècle», in *Le Nouveau Jardin Pittoresque*, herfst 1931, p. 122-124.

BUYSENS, J., «Transfert du Jardin Botanique de Bruxelles», in *Bulletin trimestriel de la Ligue des Amis de la Forêt de Soignes*, jg.18, nr. 2, 2de trimester 1937, p. 635-637.

«Dans le Parc royal de Ciergnon», in *La Tribune horticole*, nr. 46, 11 mei 1907.

DE BRUYN, O., «Léopold II de Belgique “roi jardinier” ou “vandale destructeur” ? Les réactions aux conséquences sociales et environnementales de l'“haussmannisation” de Bruxelles menée à l'initiative du souverain», in FOURNIER, P., MASSARD-GUILBAUD, G. (dir.), *Aménagement et environnement. Perspectives historiques*, Rennes, 2016, p. 247-259.

DIAGRE-VANDERPELEN, D., *Le Jardin botanique de Bruxelles 1826-1912. Reflet de la Belgique, enfant de l'Afrique*, Brussel, 2012.

GROMORT, G., *L'art des jardins*, Parijs, 1934.

GUILLAUME, A., MEGANCK, M., *Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel*, 14, Sint-Pieters-Woluwe, Brussel, 2004.

LACROIX, G. (dir.), *Woluwe-Saint-Pierre. Histoire et terroir*, Brussel, 2012.

LAVEDAN, P., *Histoire de l'urbanisme*, t. III, *Époque contemporaine*, Parijs,

1952.

LOMBAERDE, P., in samenwerking met GOBYN, R., *Leopold II, koning-bouwheer*, Gent, 1995.

LOMBAERS, F., PIRLET, G., *Rocailles. Onderhoudsboekje*, Brussel, 2004 (Verzameling «Kunst in de Straat» uitgegeven door de Directie Monumenten en Landschappen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest).

MAUMENÉ, A., «Léopold II amateur de jardins et de fleurs», in *La tribune horticole*, nr. 194, 12 maart 1910, p. 161.

Mémoires du baron Haussmann. Grands travaux de Paris, Parijs, 1979.

RANIERI, L., *Léopold II urbaniste*, Brussel, 1973.

SINCLAIR, J., «Looking for Monsieur Lainé», in *Historic Gardens Review*, nr. 29, oktober 2013, p. 11-15.

de Sola-Morales, I., «Le jardin Beaux-Arts», in Mosser, M., Teyssot, G. (dir.), *Histoire des jardins de la Renaissance à nos jours*, Parijs, 1991, p. 395-404.

STEVENS, R., «Où placer le Nouveau Jardin Botanique ?», in *Bulletin trimestriel de la Ligue des Amis de la Forêt de Soignes*, jg.18, nr. 2, 2de trimester 1937, p. 638-639.

TEMMERMAN, C., d'HUART, T., *1897-1997. 100 jaar Tervurenlaan*, Sint-Pieters-Woluwe, 1997.

TEXIER-RIDEAU, G., «Le square haussmannien», in TEXIER, S. (dir.), *Les parcs et jardins dans l'urbanisme parisien XIX^e-XX^e siècles*, Parijs, 2001, p. 67-75.

Site internet

Inventaris van het natuurlijk erfgoed van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest:
<http://bomen-inventaris.irisnet.be>

Colofon

Redactie, opzoeken en iconografie

Odile De Bruyn

Begeleidingscomité

Paula Dumont, Catherine Leclercq, Murielle Lesecque, Griet Meyfroots -
Directie Cultureel Erfgoed

Coördinatie

Murielle Lesecque en Griet Meyfroots - Directie Cultureel Erfgoed

Herlezing

Koen Raeymaekers en het begeleidingscomité

Bedankingen

Erik De Schrijver (Brussel Leefmilieu), Denis Diagre-Vanderpelen (Botanic Garden Meise),

Benoit Fondu (Fondu Landscape Architects), Marc Legros, Jill Sinclair,
Bruno Campanella, Julie Coppens, A. de Ville de Goyet, É. Stoller - Directie
Cultureel Erfgoed,

Fotografische vermeldingen (Afkortingen)

AOCMBW Archief OCMW van Brussel

ARA Algemeen Rijsarchief

ARB Académie royale de Belgique

AKP Archief Koninklijk Paleis

KBR Koninklijke Bibliotheek van België

KIK-IRPA Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium

SAB Stadsarchief Brussel

Vormgeving / digitalisering

La Page

Vertaling

Gitracom

© Verantwoordelijke uitgever : Bety Waknine, Directeur-generaal,
urban.brussels

(Gewestelijke Overheidsdienst Brussel Stedenbouw en Erfgoed), Kunstberg
10-13, 1000 Brussel

Wettelijk Depot : D/2019/6860/010 - ISBN 978-2-87584-178-0

Foto omslag : Zicht op de Lange Vijver (E. Stoller © urban.brussels)